

*Jenaj b'eeh reh rilwiik wach i nab'al
koomoon q'orik*

Anabella Giracca de Castellanos

*Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1998*

Jenaj b'eeh reh rilwiik wach i nab'al koomon q'orik

Anabella Giracca de Castellanos

*Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1998*

Re' rukamanjiik eh rehtesjiik xooj eloj wach ruuk' i kihoob' lajeeb' taqe aj nahsiil
reh i tinamit aj jun tar ha'.

La elaboración e impresión de este texto fue posible gracias al apoyo
financiero del Gobierno del Reino de los Países Bajos.

Moloj wach ruk' uhtjiik ruwii': /Colección:

Ch'uhqkiil wach: /Serie:

Xilak ruq'orkiil: /Área:

Aj naah reh ruk' uhtjiik wach: /Directora de la Colección

Aj yejan reh huuj wili: /Autora:

Aj johsan tz'ihb': /Editora:

Aj ilol reh rukamanjiik: /Mediación pedagógica:

Aj jalal q'orik: /Traductor:

Aj tusul wach: /Diagramador:

Rukab' laj ch' uq rutijinb' aal iib' /Textos Académicos No. 12

Rujunlaj wilik pan Poqomchi' /Poqomchi' No. 11

Rukab' ruhujil tijiinb' al. reh q'orb' al /Lingüística No. 2

Guilermína Herrera Peña

Anabella Giracca de Castellanos

Ana María Palma

Armando Najarro Arriola

Rafael Buc

Rolando Chacach Catú

© Molaab' reh tijiinb' al Rafael Landívar, 1998.

© Universidad Rafael Landívar, 1998.

Aha' ne kikan taqe wii' ju'jun chi ch'uq

Ki'ib' ixib' q'orik	5
Peet q'orik	6
Peet ch'uq. Re' ruwii' wilik pan komonil i q'orb'al eh q'orik pan komonil	15
Rukab' ch'uq. Re' q'orik	21
Roos ch'uq. Ruq'ab' q'orik eh taq'ab' q'orik	27
Peet q'orik	36
Rukaaj ch'uq. Ruwachil eh ruch'ihtaal re q'orik	43
Roo' ch'uq. Re' rehtalil nab'al q'orik	46
Ruwaaj ch'uq. Rookb'aal chi rutamliik eh chi yejamaj wach	48

Peet q'orik	53
Ruwuuq ch'uq. Re' rukamaj i q'orik	60
Ruwajxaaq ch'uq. Re' k'utajnik chi wachiil eh chih iruk'am reh rukamanjiik wach	63
Rub'eleej ch'uq. Re' q'orik chi je' aj yejb'oom wach re k'utaaj eh rub'anariik.....	69
Peet q'orik	76
Rujaleeb' ch'uq. Re' q'orik eh re' rutahsiil wach	83
Rujunlaj ch'uq. Jenaj majnik' okik ruuk' i ruk'ihaal wach q'orik	86
Rukab'laj ch'uq. Runimaal wach k'uxliis (ajpatz'ool wach eh ajkuyuul)	91
Peet q'orik	97
Roxlaj ch'uq. Rub'aan rukojariik	104
Rukajlaj ch'uq. Wach k'uxliis re q'orik	107
Ruho'lajjuuj ch'uq. Rik'raniik i rukojb'aal q'orik	111
Jujun chi q'orik	116

Ki'ib' ixib' q'orik

Re' ye'oj ruq'orkiil wili jenaj kamanik wilik ruk'axkilal ruye'ariik ruwachil keh taqe aj tijineel re rukamanjiik rutijiniik i nab'al komoon q'orik: Re' wili jenaj k'uxliis ak' laj ruholonkilal ajwaal wach rilwiik chi rijj i komonil eh haa' q'orik. Eh je' aj re', re' huuj wili korb'isamaj wach re' na qilom chi je' jenaj b'eeh reh chi ne nb'aan ponik rilwiik wach raasb'al reh chih iraaq ruk'uhtaam i wach k'uxliis eh chih ajwaal wach pan qayejaal qaxilak je' rukab' hoj aj tinamitaal Ixiim, re' qohk'acharik wii' chu paam i ruk'ihaal loq'il qawii', ruk'ihaal b'uhr wach qaq'orb'al eh qakojb'aal.

Re' huuj wili keh taqe aj tijineel awach k'ahchi' kinab'eem rijj taqe ju'jun chi koojb'al eh haa' taqe ju'jun chi rutuut q'orb'al, re' wili ajwaal wach rokiik runaab'jiik wach i ruk'achariik nab'al komoon q'orik eh re' huuj wili ma'xta reet re wili, re' nik' wach wilik ixti raa' ri'sil jino'q

q'orik re' ruq'orariik, je' aj re' re', na qaq'orom reh chi je' nab'al komoon q'orik.

Eh re' wo' wili ruch'aqam riib' chi ho'lajuuj ch'uq, ruchopom riib' chi ox ox reh chi je' wili ne naab'jik wach chi manlik chi wachiil. Pan taq rox taq ch'uq wilik jenaj runab'jiik rijj tijinik iib', re' re rokiik pan taq ruch'uqkaal eh re' relb'aal, reh chi je' wili ne naab'jik wach i ju'jun rukamanjiik ju'jun chi ch'uq. Re' huuj wili wilik reh rutusuuj q'orik xti ko pan rukuxiik wach, re' wili xb'aan ruyejeb'jiik wach ruum chi ma'xta rub'ihnaal pan qaq'orb'al. ne aj inqapahqaaj aweh re' chi ne nawil wach. eh ne nayeew aq'orkiil chi rijj.

Ne aj inqy'eej chi re' rub'ehjiik wach i wili ne rub'an chi je' "jenaj b'eeh reh rilwiik wach nab'al komoon q'orik".

Peet q'orik

Chu paam taqe ixib' chi ch'uq wili ne nqa'an rilariik wach chi kok'taqiil re' chih jariik peet na ruq'orom qeh i rutijiinb'aal i **nab'al komoon q'orik**. Re' peet re' na qilom wach chi **nik' wach ruwii' wilik pan komonil i q'orb'al eh q'orik pan komonil**, eh chu paam wo' wili wilik taqe ruq'orkiil inye'arik chi riij i komoon chi tinamit, re' qakojb'aal, re' qaq'orb'al eh re' nab'al komoon q'orik. Re' rukab' ch'uq wilik reh ruq'orkiil chi riij i **q'orb'al** ruuk' taqe **ju'jun ruq'ab'il** wilik eh **rutaq'ab'** eh chu paam aj re' wili, re' aj tijineel na rureqem ruk'uhtb'aal chih ajwaal wach ruk'utjiik chi riij i rukanab'jiik wach chi manlik jino'q q'orb'al oon q'orik, eh haa' taqe ruq'ab'il.

Eh yu'naak aj re', ma' jino'q pech re' hoj qeht'aliim taqe chih taqe jariik i ruwii' chi manlik re' na qaq'oriik wii' qeht'aliim wo' naak xa re' ma' inqakoj ta rehtaal. Eh re' aj taqe re' qanab'iniik pan qak'achariik na qooj rukanaam wii' rutijiljiik.

Eh ajwaal wo' wach, noq na ruchopariik jino'q ruq'orkiil re' ruuk' i wili, ne nb'aan reht'aljiik chi nik' nimaal k'isinal qeht'aliim wach. Ruuk' aj re' wili inqaaj chi re' hat, ne na'an rilariik wach chih aweht'al taqe chi riij i ruq'orkiil wilik ayu', reh chi ne na'an ruchaq'wesjiik i pahqaal taqe wili re' na ruk'uhtjiik.

Runab'jiik riij ookb'al.

Re' rub'anariik: Chu paam aj re' wili na areqem ho'lajuuj panqaal re' aweht'aliim pan ak'achariik chi riij i ruq'orkiil q'oroj chaloq. Cha'an aj re' rutosariik wach re' chih jariik aweht'al wach chi manlik, pan taq rutz'u'kaal ne nakoj aha' wilik wii' je' k'isa pemech (). Re' rub'anariik taqe wili wilik ruk'ihaal tz'aaq, re' ne nareq pa rukuxb'aal wach taqe pahqaal eh re' hat ne na'an runab'jiik wach chih jariik aweht'al.

- 1) Re' ruq'orkiil chi manlik wach i nab'al komoon q'orik re'.
() a) Rumolmool wach q'orik re' kiq'orik pan jino'q komonil.
b) Rumolmool wach ruq'orkiil re' wilik re' q'orik eh ruuk' komonil.
c) Komoon re' kiq'orik xa jenaj chi q'orik.
- 2) Chu'nehel taqe q'orik wilik keh ma' eliiik ta kiwach rukuxesjiik wach pan ju'jun chi ye'aab' oon tinamit. Re' aj re' ma' eliiik ta kiwach ruwii' chi manlik wach re' rub'ihnaal i wili re'.
() d) Xa ma'xta rukorkiil.
e) Ruq'ab'il q'orik.
f) Q'orik.

3) Re' wili jenaj manlik wach rub'aan k'utjanik chi wachiil, aha' taqe ne nye'arik chi manlik wach ye'oj q'orkiil.

() g) Re' ilb'al eh ib'irb'al ch'ihch'.

h) Re' taqe b'iitz'.

i) Re' q'orb'al.

4) Chak'uhtaaj aha' wilik iruchop riib' ruuk' i q'orb'al haa' rukapeb'al jino'q kiristyano' noq k'ahchi' rujohtiik.

() j) Re' hoob' lajeeb'.

k) Re' tusuj tz'ihb'.

l) Re' na'obj'al kojb'al.

5) Jino'q q'orik noq manlik wach noq re' taqe.

() m) Chu'nchel taqe aj q'orool re q'orik wili inkiyeew wach.

n) Ma'xta k'isinoq ruq'ab'il.

ñ) Wilik rura'iil eh inponik chi kiwach taqe ju'jun chi komonil, ruuk' taqe ju'jun chi rutaq'ab' oon b'anojal re' iruyeew chi t'anlik wach.

- 6) Re' wili jenaj ruq'orkiil ma' re' taj inokik chi riij i rilwiik wach q'orik.
Cha'an ruk'uhthjik.
- () o) Re' na'obj'al chi riij jino'q q'orik .
p) Re' ruyejeb'jiik wach chi manlik q'orik.
q) Re' ruq'ajb'aniik q'orik oon re' alaq q'orik.
- 7) Re' xti ne nokik re rumanliik wach q'orik re wili re'.
- () r) Re' taqe wach k'uxliis inokik wo' chi riij taqe q'orik.
s) Re' komonil inkil wach nik' wach taqe ruwii' i nab'al komoon q'orik.
t) Re' taqe q'orik iril taqe wach ju'jun chi komoon.
- 8) Je' wili inq'orarik reh, re' rukojariik ruwii' jino'q rutuut q'orik ruum jino'q komonil re' ma' kanamaj taj.
- () u) Ruwii' rija'eel.
v) Ruk'achb'aal.
w) Runahil ruholonkiil riib'.

9) Cha'an ruk'uh'tjiik chi manlik re' chih jariik inawil wach chu paam taqe wili.

- () x) Re' peet q'orik xa intijiiljik, xa ma' ink'amarik ta b'ehel.
- y) Re' peet q'orik xa ink'amarik b'ehel, xa ma' intijiiljik taj.
- z) Chu'nchel taqe q'orik -peet, rukab', eh chih chik-, xa intijiiljik.

10) Jenaj ruwachil ruwii' xa chi ib'il iib' re' wilik reh i nab'al komoon q'orik re'.

- () a) Xa runab'jiik chi ib'il riib', xa taq'amaj cho wach.
- b) Xa k'ahchi' ruq'oriik rij chi rib'il riib' chi qawach reje.
- c) Xa ink'amarik rub'ehel chi ma' eht'alimaj.

11) Je' wili inq'orarik reh i q'orik re' xwih'ik reh jenaj rusuqkiil ruq'orkiil najtir, xa re' la' ma' inq'orarik ta chik yu'naak i q'orik wili, wilik wo' inkiq'or reh kamnaq chik laj q'orik.

- () d) Najtir q'orik.
- e) Manlik wach q'orik.
- f) Ma' t'anlik ta wach.

12) Chu'nchel q'orik iruyeew jenaj rilwiik ruwachil wach ak'al. Re' wili re' rub'uhriil wach re'.

- () g) Rilwiik wach rutz'uhkriik ak'al.
- h) Ruranxeliil.
- i) Re' ruwii' rub'anariik ruq'orkiil.

13) Re' q'orik re'.

- () j) Jenaj ransil chi xa utkeel, k'uhtamaj reh wih'ik chi wachiil.
- k) Jenaj ruwii' kapeb'inik, reh wih'ik chi ne nb'aan k'acharik.
- l) Jenaj na'obj'al chu wach i komonil.

14) Jenaj ruwachil ma' chopooj ta ruum jino'q q'ab' q'orik re'.

- () m) Ruwii' rija'eel.
- n) Ruk'achb'aal.
- ñ) Runahil ruholonkiil.

15) Chak'uhtaaj ruwachil, re' ma' wilik ta reh jino'q q'orb'al.

- () o) Wilik ruk'o'nkiil wach.
- p) Xa jenaj wilik wii'.
- q) Xa t'aqlik wach.

Nik' wach xooj eloq wach wach? Cha'an rupajariik wach ruuk' taqe ruchaq'wesjiik wilik ayu':

1 (b), 2 (e), 3 (i), 4 (l), 5 (ñ), 6 (o), 7 (r), 8 (v), 9 (y), 10 (c), 11 (d), 12 (i), 13 (l), 14 (ñ), 15 (p).

Yu'naak chasik' jarub' xawesaj:

- Wi la' oxlaj oon ho'lajuuj a ma'xta reet: Xti ma'xta reet ahaq'wesjiik! Ruuk' jino'q rilariik wach xa re' yu' ne ti'ooj chi manlik wach runab'jiik i roxchel chi ch'uq na qilom.
- Wi lajeeb' oon kab'laj: Ma'xta reet ahaq'wesjiik. Chatik'aa' chi noq i rilariik wach ju'jun chi ruch'uqkaal chi je' re' ne nareq chi riij.
- Wi wuquub' oon b'elejeeb': Qajinaq wach ahaq'wesjiik. Cha'an rilariik wach chi q'un q'uun i ju'jun chi ch'uq eh chatz'ihb'aaj chih ma' aweht'al ta wach.
- Wi waqiib' oon jarub' chik: Xti qajinaq wach ahaq'wesjiik. Ne na'an atob'il chi chakoj rehtaal i rutijiinb'aal i ju'jun chi ch'uq, eh chatz'ihb'aaj chih jariik ruq'orkiil re' ma' inareq ta chi riij reh chi ne napahqaaj reh i awaj tijoom.

- e) Ruye'ariik ruq'orkiil chi xa k'isiin wach nik' wach no inkan i peet q'orik chu wach jino'q kiristyano'.
- f) Ruk'uhjtjik ixib' oq ruye'ab'il, re q'orik -reh chu'nchel q'orik- reh aha' wilik irutob'eej i rajwaniik i q'orik, re' wilik reh jino'q komoon re' kiq'orik reh.
- g) Rilwiik wach taqe ju'jun chi q'orb'al maaya chu wach i rusaqumaal taqe ruwii' wilik, eh ruq'orariik ju'jun akapeb'aal chi riij i rukowiil eh aha' wilik taqe ma' kow ta wach ruwii'.

Peet ch'uq
Re' ruwii' wilik pan komonil i q'orb'al
eh q'orik pan komonil

Qatik'aa' rusaqresjiik wach i nab'al komoon q'orik chi "je' jenaj rutijiinb'aal re q'orik ruuk' komonil". Re rusaqumresjiik wach i wili xa eht'alimaj wo' hoq xa re' ne nb'aan runimb'iik wach noq k'ahchi' ruwuhktiik wach rutijiniik, xa re' la' yu'naak qohkanoq pe xa ruuk' i ruq'orkiil wili.

Re' nab'al komoon q'orik re' wili jenaj runimaal wach nab'inik re' ruwuhktiik cho wach wilik cho rukuxiik wach oxk'ahl chiht'aal haab' 1960 eh pa rutihk'iik i lajeeb' ruka'winaq ch'ihtaal haab' 1970. Je' rukab' aj inqil re', re' wili ko ak' na'obj'aliil.

Re' wili, saqum wach, re' wili ma' re' ta wo' iraaq ruq'orom chi re' rutijiniik i ruwii' q'orik ruuk' komonil xa ma' tz'aqooj ta chaloq wach oxk'ahl ch'ihtaal haab'. Re' la' xti ko ak' ruwih'iik re' rajwaniik b'anooj ruum i nab'al komoon q'orik eh re' ruq'orkiil i wili chi ne qohruk'am ruuk' rureqariik chi rij ixti ruwii' manlik wach i q'orik ruuk' i komonil (pa ruhujil Hudson, 1981).

Ma'xta reet chi ne qohtamlojik manjik' oq eh ne nqakapaaj chi rij i ixib' chi rub'anariik rukamaj xa chi rib'il riib' jinoq' kiristyano', re' wilik reh:

1. Kapeb'inik.

2. Q'orik eh.
3. Na'obj'al.

Xti re' wo' taqe ixib' ruye'ariik ruwii' wili, xa chi rib'il riib' chi manlik wilik reh jino'q kiristyano'.

Noq ko k'isiin chaloq, noq jino'q kiristyano' ne rutik'aa' ruwuhktiik wach rukapeb'iniik, iruksaj wo' wach junehtiik i q'orik chi je' b'ahsan reh oon rukamanb'aal kapeb'inik; je' aj re', re' kapeb'inik eh q'orik re' wili ki'ib' chi chib'ih xa kik'ulaam wo' kiib'. Qa'an ti chik rukapeb'jiik oon rehtesjiik wach chi manlik, qaq'or ti chik chi ma'xta jino'q q'orik eh ayu' ne nqakapaaj chi ma' jaruuj q'iij ne nqa'an rub'aan. Re' jino'q kiristyano' inkapeb'inik ruuk' jino'q q'orik, re' wili iruk'uhataaj chi manlik wach rukamaj re' rusik' chi riij eh irukorb'isaj wach reh chih jariik wilik pa rukapeb'aal jino'q. Ne aj inqilow aj re' i rukamaj i q'orik, re' wili xa ma' jino'q ta rukamaj chi xa ye'oj q'orkiil, re' la', je' la' jino'q manlik laj kamanb'al reh kapeb'inik. Ne wo' inqaq'or, chi re' ki'ib' ruq'orkiil wili ne wo' nye'arik reh chi roox: Re' na'obj'al re' aha' wili

wii' jino'q kiristyano'. Chi je' chi kapeb'al, chi je' wo' q'orb'al, b'ehsamaj ruum, chi nim wach, ruuk' chu'nchel taqe rukamaj na'obj'al re' sutimaj riij ruum jino'q. Qeht'al wo' hoq chi re' rub'aan kapeb'inik, re' q'orb'al eh re' na'obj'al, inehchanik chi xa ma' ne ta inajawjik eh xa re' yu' wilik reh chu wach i ruwuhktiik ruk'achariik jino'q kiristyano'.

Ma' ne ta nqa'an rukapeb'jiik chi wilik ta jino'q komonil, oon je' rukab' wo' hoq, suq laj k'uxliis pan tzuhb'iil chi xa nik' ta wach ruchihariik wach, chi ma'xta q'orik oon chih b'anojal pan tzuhb'aal, eh je' wo' hoq ni xa ta ne wo' inkapeb'jik chi re' peet ta xye'arik i q'orik eh ko xam jino'q komonil oon xa chih ta b'anojal oon na'obj'al. Xa re' la' ne nwih'ik i komonil rint'yoos reh i b'anojal, je' wili inqaaj qaq'orom chu'nchel chih taqe jariik b'anoj pan tzuhb'iil, eh re' ruye'ariik q'orik chi wachiil, eh je' wo' re' inb'aan atoo' ta xa k'ul ne nb'aan i wili: Re' q'orik b'ehsamaj ruuk' nik' wach jino'q komonil eh chu paam taqe ruwii' wilik re' taqe ju'jun chi na'obj'aliil. Qaq'or chi nb'aan ajawjik rukanab'jiik

haj ta
' la'

rkiil,
ob'ol
Re'
uk' i
nik'
ach i
jiljik
'orik,
esjiik
lab'al
injiik
iq'ab'
ihljik
wili
oon

wili
wach
k chi

riij chi ma' haa' ta jino'q komonil ma' ne ta nooj eloq wach. Re' rub'aan q'orik wilik jenaj rukamanb'aal chi holohik, re' b'anj k'utaaj chi wachiil eh je' wo' hoq reh nab'al reh pan chih komonil wilik jino'q, eh re' runab'iniik riij chi ma' haa' ta jino'q komonil re' awach irukoj ma' ne ta inooj wach rukorkiil aha' wilik inajawjik wach.

Re' taqe runab'iniik riij komonil eht'alimaj wach, chi re' taqe b'anojal wilik re' q'orik ne rusaqumb'isaj wach nik' wach i rukapeb'aal jino'q komonil; je' aj re', xti q'e' k'axik rukapeb'jiik chi jino'q ye'aab' pan komonil xti saqum wach ne nreqarik chi riij xa re' rehtaal i kiq'orb'al.

Re' xti chih jariik rajwaal wach i nab'al komoon q'orik re' chih iraj ruq'orom i q'orik eh re' rukamaj chu paam i k'acharik pan komonil awach kiq'orik reh. Re' wili ne rub'an chi ne ruyeew jino'q ruq'orkiil chi "noq wilik jino'q q'orik xa chi ib'il iib' oon ruk'ihaal wach q'orik (re' wili

k'ahchi' qaq'oriik chi riij i ju'jun chi q'orb'al wilik pan qatinamiit) re' wilik rukowiil eh ruloq'il pan jino'q komonil eh re' rukojariik wach kuum taqe awach inq'oriik reh. Eh re' wili jenaj ruwii' reh chi ma' elik ta jun eht ta wach ruuk' tokoom ne nq'orarik, eh ne wo' inko'ljik i q'orik wilik chi kiwach taqe tokoom chik q'orik. Eh xti ko ruuk' aj re' wili re' ju'jun chi q'orik wilik keh i tzuhb'aal chi komonil ink'uh'tjik wach nik' wach i ruwii' komonil ruuk' i ruq'orb'al eh inye'arik reh i q'orik wili chi yohb'aal wach ruholonkiil oon ma' holohik ta wo' chi wachiil xa re' rehtaal rukamanjiik ruq'orariik inb'aan" (iruq'or i Siguán).

Jenaj wo' chik ruwii' re' na rukojariik wach re' rusaqumresjiik wach nik' wach i rokiik xa re' yu' re' wilik reh ruuk' i q'orik eh na'obj'aliil, re' ju'jun chi komonil oon tinamit xa re' rehtaal nik' wach kiq'orik, iruycew reje xa re' rehtaal nik' wach irukapaaj riij taqe ju'jun ruwachiil, xa re' rehtaal re' q'orik eh nik' wach wo' noq inb'aan rajawjiik ruye'ariik keh tokoom re' rukamanjiik

wach inb'aan chu wach i rukomonil oon tinamitaal.

Re' ruq'orb'al jino'q aj tinamit, qaq'or ti chik, ma' eliiik ta wach ruuk' jino'q aj pan ab'iix, xa ma' ruuk' ta jino'q ruq'orariik, inaab'jik la' wach xa re' rehtaal taqe ruwachil ruq'orkiil iruyeew re ju'jun chi q'orik eh nik' wach ink'acharik pan ruye'aab'.

Noq ne ruyeew riib' chu wach i rukorkiil, re' jino'q kiristyano', irutus wach eh iruyeew ju'jun ruq'orkiil chi riij chih jariik wilik reh jino'q komonil, ayu' aj re' inaasjik i na'obj'al, q'orik eh ruwii' i kapeeb'al.

Ruum aj re', re' ma' eliiik ta kiwach taqe ju'jun chi q'orik re' wili ma' ti' k'axik ta la' ruk'ulum; ju'jun chi q'orik re' wili jenaj ruch'ab'ul na'obj'al inq'orarik keh tokoom reh chi ne nilwik wach nik' wach i tinamitaal, re' rehtaal chih irik'raaj eh chih rehtaal re korik pan k'acharik. Je' rukab'

inqaaj qaq'orom re' ruwii' wilik keh i q'orik haa' komonil inreqarik chi riij xa ruuk' i na'obj'aliil wilik reh jino'q komonil oon tinamit.

Je' aj wili b'anooj, je'a aj re', chu'nchel taqe wach k'uxliis re komonil irumin riib' ruuk' ju'jun chi q'orik, eh je' wo' hoq re' ruwuhktiik wach i wili.

Re' noq xtiik'ik rukamanjiik i wili re' wilik reh ruwii' ruuk' i komonil eh q'orik, xa re' yu' xb'aan rilariik chi wilik ju'jun aj nab'oom re inkajwaaj rutz'irariik riij i wili "re ruwachil nab'inik riij q'orik re komonil, eh wiik wo' taqe tokoom aj nab'oom "re kakahniik chi rilariik taqe ju'jun iruk'ul i q'orik chi riij taqe ma' eliiik ta kiwach i wili ruuk' i komoon reh chi je' wili, ne nponik rukanab'jiik wach chi manlik eh ne naab'jik riij taqe ju'jun rujaljiik wach q'orik re' intz'uhkrik wo' pan komonil wili" (López, 1989:25). Re' rilariik riij xa ruuk' ruq'orariik eh ruuk' manlik rutz'ihb'jiik xti ajwaal wach, ruum re' re' xti peet

rukamanjiik re' runab'jiik riij i tinamitaal, reh chi je' wili ne nb'aan rilariik riij “pan komonil re q'orik”, eh re' chik i rukab' re' rub'aan q'orik, re' wili iraaq ruq'orom re' chih irub'an i ch'ob'ol b'eeh q'orik, oon ne wo' inqaq'or re' irub'an i nab'al komoon q'orik (Polanco, 1992:4). Re' aj re' ch'ob'ol b'eeh q'orik xti ajwaal wach re komoon, ruum re' xti ajwaal wach pan komoon re' q'orik. Re' i Karmele Rotaetxe (1990:15-16), “Re' ruq'orkiil wilik re nab'al komoon q'orik re', pan peet eh ruuk' taqe ruk'ihaal wach rilariik ruwachil eh ruuk' ju'jun rukamanjiik wach, re' rureqariik nik' wach irub'an i komonil chu paam i q'orik eh ruuk' taqe ju'jun rutijiniik re ruch'ob'kiil wach. Re' inqaaj qaq'orom, chi re' rukamaj i tijinik re' komoon q'orik re' i ruch'ob'kiil q'orik oon ne wo' inb'aan rajaawjik “re' q'orik” re'

rujuhehtiik ruuk' i komonil ruum re' inq'orarik chi re' nab'al komoon q'orik ruch'ihil i rutijiinb'aal i q'orik wili (Hudson, 1981:15). Xa re' la', re' ruq'orkiil wii, re' taqe ju'jun b'anojal re q'orik ne rub'an rusaqumresjiik wach i komonil eh, ruuk' i wili, noq ne nchoparik chi je' rukamaj rutijiniik i komonil ruuk' junehtiil i q'orik, re' wili ne rub'an chi ne nilwik wach i rukomonil i q'orik wili.

Re' Rotaexte irub'an wo' hoq rusaqumresjiik wach i nab'al komoon q'orik ruuk' taqe ju'jun chik tokoom ruwii', re' aha' taqe kikan wii' re' ma' rutaq'ab' taj (re' ruwachil ruuk' i ch'ob'al rutz'ihb'jiik manlik), eh ruuk' i ruk'amarik rub'ehel chi ma' eht'alimaj (re' ruwachil ruuk' i ch'ob'al rutz'ihb'jiik injahlik eh inkorb'esjik wach).

Rukab' ch'uq *Re' q'orik*

Re' wih'inaq chaloq wii'.

Wi la' ne nqeht'aliij i ruk'axkiil ne nkan rokiik pan jino'q rusa'luul kiristyano', ne wo' inqeht'aliij chi wilik ruk'axkiil ruye'ariik jino'q ruch'ob'kiil wach jino'q q'orik, ruum re' wili je' jino'q kamaanb'al oon b'ehesb'al reh jino'q kapeb'iniik chi utkeel. Xa re' la', ne nqatik'aa' qajilim inkoq qiiib' ruuk' taqe ju'jun ruwachil wilik eh, xa ne wo' inqil, re' rujunehtiik wilik re' i wili ruuk' i rub'aan q'orik.

Re' rub'aan q'orik, je' rukab' wilik pan kaxlan q'orik languaje, re' wili re' kamaj re k'utjanik chi wachiil eh ruq'orariik chih inqaaj qaq'orom. Ruum chi hoj kiristyano' eh qohk'acharik pan komonil, chi quncheel wilik geh rub'aan q'orik,

je' wili inqaaj qaq'orom, re' runimaal k'ihaal inqayeew qakapeb'iniik eh rub'anariik k'utaaj chi wachiil. Atoob' ta wilik ma' kichol ta q'orik xa re' la' wilik kinaah chi rub'aan k'utjanik chi wachiil, re' wili inchalik ruuk' taqe ju'jun chi b'iitz' oon k'uhtanik.

Wi la' re' rub'aan q'orik re' runimaal wach ruq'orjiik taqe chih jariik iraj b'anarik. **re' q'orik,** re' wili jenaj b'uhriil wach wilik reh rub'aan q'orik. Re' xti wili manlik wach, re' wilik ruk'o'nkiil wach eh wilik keh chu'nchel wach ak'al. Re' aj re' q'orik je' aj re', jenaj ruk'ohonkiil ruloq'il i rub'aan q'orik eh irusaqumaaj wach i ruye'aab'aha' wilik wii' ju'jun chi komonil. Ruum

Re' taqe ju'jun rutaq'ab' i q'orik irik'saj wach i ruch'ob'kiil eh inteh wach pan taqe ju'jun ye'aab' aha' inqa'an k'utjanik chi wachiil. Ne nqak'am b'ehel chi ma' qeht'al xa re' rehtaal ne qohpatinik pan jino'q komonil oon tinamit. Qeht'al chi nik' wach, jaruuj eh aha' na qaq'oriik, eh awach uuk' oon aj awach taqe uuk' oon ruye'ariik qaq'orb'al keh. Re' wili jenaj nab'inik eht'alimaj wach chu'nchel wach ak'al xa re' la' ma' eliiik ta wach q'orik.

Ne wo' inb'aan reht'aljiik chi re' ruwachil inkamaanjik xa re' rehtaal rureqariik i q'orik ruuk' qach'uuch' -peet q'orik- ruum re' ruuk' i wili re' taqe hoj k'achareel inqak'uhtaaj qiib' ruuk' ju'jun chi qaq'orb'al chu wach ak'al, inreqarik chi riij eh intusarik wach i rukorkiil chih jariik k'achalkooj wii'. Je' aj re' inqatijej, noq hoj kok'taq, chi rujalariik wach qak'achariik, eh re' wili qohruch'ihleej chu'nchel i k'acharik.

Je' aj re', xa re' wo' q'orik ruuk' qach'uuch' oon peet q'orik xa ink'amarik b'ehel eh re' rukab' q'orik re' wili xa intijiiljik.

Re' q'orik irujejaa' wach.

Je' rukab' qeht'aliim chik. re' q'orik iruk'uhtaaj qeh ju'jun nik' wach rub'aan ruyejeb'jiik wach k'acharik eh ruuk' i wili irusaqumaaj wach i ruwii' ju'jun chi q'orik.

Xa re' rehtaal nik' wach qilwiik wach ak'al, jino'q q'orik wilik ruk'axkilal re ruyejeb'jiik wach taqe ju'jun chi jariik wilik pan qayejaal xilak eh chih jariik xa inkapeb'jik. Jenaj ruq'orkiil wilik chi manlik wach re' jenaj komonil inchalik pan rut'upkal ak'aleel (*zona ecuatorial*) re' wili ma'xta rujino'q q'orik chi riij taqe mayuul xa re' la', eht'alimaj, chi wilik ruk'ihaal q'orkiil chi riij taqe chih jariik ixmaak'. Re' wili saqum wach, chi ruuk' taqe runa'obj'aliil wili ma'xta kimayuul, re' ruq'orkiil wili ma' ne ta inkikapaaj chi re' ruq'orkiil ma' re' ta keh, ruum chi ma'xta k'isinoq ruq'okiil chi kiwach eh xa ma' wilik ta wo' noq ne nkiq'or, eh re' re' taqe chih jariik ixmaak' re' wili xa re' yu' ne nkireq chi riij ruum chi re' keh keht'aliim chik wach chi jariik iraaaj rub'anam pan kikomonil. Jenaj wo' chik k'uhtb'al ruwii' re'

jino'q komonil re' qawii' mayaa ayu' pan tinamitaal Ixiim, ruuk' ruk'ihaal q'orik inkan chi riij i *ixiim* xti q'e' nim wach. Chi quncheel qeht'aliim chi re' ixiim re' wili jenaj ranima k'acharik xti ajwaal wach re' qak'achariik xa ma' ruum ta reh qak'uxumb'aal, xa re' la' reh ruwii' nik' wach i qak'achariik. Wi la' xqasik' i ruq'orkiil pan jino'q hujil inglés, qaq'or ti chik. pan huuj wili xa ne nqareq jino'q ruq'orkiil.

Re' aj re' rilwiik i wach ak'al iruyeew qeh i q'orik je' ruwii' rub'anariik ruq'orkiil, ruum re' iruchaq'weej qeh nik' wach ajwaal wach chi qeh. Eh je' rukab' taqe chih jariik ajwaal wach chi qeh q'e' nim wach, xa ma' ne ta rub'an chi ne qohokik ruuk' chih jariik inqaaj re' k'ahchi' rilariik. Re' q'orik xa ma' ruyejaa' ta wach chih taqe jariik i wiilk re' inilarik wach. je' wo' taqe chih jariik inqakapaaj. Re' q'orik ne rub'an chi ne qohq'orik reh chih b'anooj chaloq, re' chih jariik k'ahchi' ruk'ulariik eh chih jariik na qa'nam oon chih na ruk'ulariik chi qawach rejeh; ruq'orjiik wo' chih jariik i re' eh ma' re' taj;

ruq'oriik i korik, ma' korik taj, xa kapeb'al eh ruyejeb'jiik wach.

Re' q'orik inwuhktik wach.

Jino'q q'orik noq k'achlik wach, injahlik wach, inwuhktik wach reh chi ne nb'aan rokiik pan qayejaal qaxilak. Ju'jun chi q'orik iruk'ul riib' xa re' rehtaal nik' wach i ajwaal wach, re' jino'q tzuhb'iil injahlik wach. inwuhktik wach eh ruuk' i reh. haa' wo' taqe q'orik. Re' noq re' wili ma' ink'ularik taj, eh re' jino'q q'orik inch'oharik oon inelik chu wach i rub'ehjiik, re' wili. inkanab'jik ruwii' chih naq jariik ajwaal wach eh inkoorjik chi je' kamnaq q'orik. Re' ruyohb'alil wili ink'utinik. ruum re' noq jino'q komonil iruchop jino'q tokoom b'uhr wach q'orik, re' ruwuhktiik ruwachiil eh irukoj i rupeet q'orik xa reh k'utjanik pan ye'aab' aha' patim wii' oon ruuk' awach reh, re' wili wilik ruyohb'alil chi ne nkimik, ruum chi ma' nk'uh'tjik oon inq'orarik ta ruwachil ruwii' chi manlik wach komonil wili. Re' aj re' q'orik

re' wili xa t'aqlik wach eh inchol ruwuhktiik, je' rukab' xqil chaloq, reh chi ne ru chop riib' oon ne ruk'ul riib' reh chi jun eht ne njohtik wach haa' ruk'achariik jino'q pan komonil.

Re' q'orik wilik rutz'uhkriil wach.

Atoob' ta je' jino'q rehtesjiik na'obj'alil re' iruyeew qeh i k'utjanik chi wachiil eh ruq'orjiik chi riij chi xa chih jariik, re' q'orik je' jino'q chih kamanikaal re' iruyeew rutz'uhkriil wachiil reh taqe q'orik chi kiwach i q'orol reh. Re' wili jenaj wach iruk'ul riib' ruuk' i q'orik: ruum chi ma'xta jino'q kiristyano' chi ma' ne ta rutz'aq ta wach ak' laj q'orik chu'nchel q'ij. Ruuk' aj re' wili. re' q'orik inelik cho ruuk' na'obj'al-kapeb'al. Je' wo' re', chi rusutkaal jino'q manlik laj kapeb'linik, ju'jun chi kiristyano' irutz'aq wach ruk'utaaj xa re' rehtaal nik' wach iraaq. Ne rub'an chi ne nqa'an ruk'utjiik jino'q k'isiin rooq k'utaaj keh ixib' oq chi kiristyano' eh ne nq'orarik keh chi

ki'an ruk'utjiik wo' chik i keh. Ayu' aj ne nqa'an rilariik chi kiju'junaal, ne nki'an rusik'ariik wach i ju'jun kiq'orb'al re' inkaj ruq'orariik reh chi ne inkik'utjaaj chih kib'iram. Ne aj inqaq'or chi ju'jun aj chi kiristyano' wili ne nki'an ruyejeb'jiik wach i kiq'orb'al.

Re' q'orik qeh chi qunchelaal.

Re' q'orik wilik reh runimaal wach ruwii' reh ruk'uhthjiik chi xa je' jino'q aj pan komonil. Xa ruuk' wo' i q'orik ne nqik'raaj chi je' jino'q rehchaam komoon eh ne qohwih'ik chi mololkooj chi manlik (Ávila, 1983:15). Chi quncheel wilik qokiik chu paam i ju'jun chi q'orik, eh chi xa eliiik qawach chi qunchelaal je' wo' rukab' i ju'jun chi q'orik. Xqilow chi je' chi q'orik eh chi je' chi na'obj'al-kapeb'al inreqarik chi ma' eht'alimaj eh chi xa ma' inajaawjik ta chi je' jino'q rub'ehb'aal kiristyano' eh ajwaal wach.

Re' q'orik wilik rukamanjiik wach.

Re' q'orik wilik rukamanjiik wach eh je' wo' rukab', iruk'am ruk'ihaal rumanamb'aal wach eh ruk'ijaal wach chih irajwaaj, re' taqe inyejeb'jik wach reh rukamamb'aal rutaq'ab' chi manlik wach.

Re' taqe rutaq'ab' xa ma' inelik ta chaloq ruuk' i ruyejeb'jiik rukamanjiik wach reh kok' q'orik oon nimaq wach, ruuk' wo' chik i reh, wilik wo' chik taqe tokoom ne nqanimaj wach, eh re' wili wilik reh rilwiik wach ruuk' rutaq'ab' pan komonil eh re' na'obj'al kapeb'al re wach ruwii' aha'

wilikooj wii', chi kunchelaal taqe wilkeeb' jino'q chu paam komonil wili inkiyeew chi kiwach taqe ju'jun rutaq'ab' wilik eh inqak'am rub'ehel re' wili. Xqa'an rilariik taqe ju'jun wach ruwii' nim wach re q'orik, xa re' la' noq ne qohokik chu paam jino'q tokoom chik ruq'orkiil chih inqaaj qanab'eem, ma'xta reet rukanab'jiik wach chi ma'xta jino'q q'orik chi nim wach chu wach i tokoom, ruum re' ju'jun chi q'orik iruchaq'weej taqe chih jariik irajwaaj i tzuhb'iil komonil awach kiq'orik reh, eh ju'jun chi tzuhb'iil komonil wilik reh chi rib'il riib' nik' wach ruk'uhtjiik i rukorkiil irub'an. Je' chi ruuk' na'obj'al kapeb'al eh je' wo' ruuk' q'orik, iruyeew rub'uhriil wach re wili.

Roox ch'uq *Ruq'ab' q'orik eh taq'ab' q'orik*

Q'ab' q'orik.

Ne nqareq chi riij chi q'ab' q'orik re chu'nchel taqe q'orik wilik keh ma' eliik ta kiwach rukuxesjiik wach pan ju'jun chi ye'aab' oon tinamit wilik ruq'ab'il, eh re' wili k'uhtamaj ruuk' tzuhb'iil wach q'orik eh ruwii' rutz'ihb'jiik. Re' rub'ihnaal ruye'aab' ilb'al q'orik (*dialectología*) re' wili re' runaab'jiik riij re' rukamanjiik wach re' ruk'ihhaal wach q'ab' q'orik, re' wilik pan taq ju'jun ye'aab', eh re' wili je' wo' re' rub'ihnaal "ruch'ob'ariik wach ye'aab' rilwiik q'orik" (*geografía lingüística*) (Cristal, 1988).

Ne nsaqumreesjik wach aha' wilik q'orooj, ne nreqarik chi riij chi nab'al komoon q'orik iruchop naah taqe ruk'ihhaal wach q'orik chu wach i komoon eh re' ruye'aab' ilb'al q'orik iril wach

taqe jarub' chi ruq'ab'il wilik reh. Inchaal ruch'i'kiil noq inq'orarik chi re' rujalb'ehtjiik rasb'aal chaloq jino'q q'orik ma' re' taj i wilik chu paam i komonil, ruum re' i xilak ye'aab' ma' ne ta nilwik wach taqe ruuk' ruju'jun ruq'ab'il, je' aj wo' re' ne nilwik wo' wach tijinik cho riij i ruwii' rija'eel q'orik re' ruk'ihhaal najtiil rilwiik wach ruq'iil ma' re' ta ne nb'anarik (Polanco, 1992).

Re' rilwiik wach rukorkiil i rub'uhriil wach inq'orarik i ju'jun chi q'orik ayu' xtz'uhkrik chaloq i rub'ihnaal i q'ab' q'orik. Re' wili, je' rukab' wo' xq'orarik chaloq, re' rutz'irjiik wach re' chi chu'nchel taqe q'orik wilik keh ma' eliik ta kiwach rukuxesjiik wach pan ju'jun chi ye'aab'

oon tinamit wilik ruq'ab'il, eh re' wili k'uhtamaj ruuk' tzuhb'iil wach q'orik eh ruwii' rutz'ihb'jiik xa pan ye'aab' reh.

Re' aj re' ruk'ihaal b'uhr wach q'orik inilarik eh inooj eloq wach, iruk'uhtaaj chi re' ruye'aab' ilb'al q'orik ma' eliik ta wach, eh re' wili re' rub'ihnaal q'ab' q'orik (Ferguson ut Gumperz, 1960).

Eh je' hoq, chu'nchel taqe q'ab' q'orik ne rub'an chi ma' k'axik ne nponik ruk'uhtjiik chi wachiil chi xa ma' je' ta ruye'aab' ilb'al q'orik. Re' wili wilik noq pech ink'ularik, je' rukab', noq jino'q tzuhb' chi kiristyano' ne noj patinoq pan jino'q tokoom ye'aab', eh chu paam i ye'aab' wili ne rumol riib' i ruk'ihaal chik wach chi kiristyano', eh ne nchalik aj re' i kiq'orb'al wili (re' q'ab' q'orik) ma' ne ta chik irub'an chi xa q'ab' q'orik chi xa chu paam ruye'aab' ilb'al q'orik, ne la' chik irub'an chi nim wach ruum chi k'ih taqe wach chi kiristyano' kiq'orik re q'orik wili. Eh re' aj re' i q'orik niimb'inaq chik wach eh ma' re' ta chik je' rukab' i rub'ihnaal q'ab' q'orik wilik reh.

Je' aj re' re' no intihk'ik ruchaliik i rujahliik wach q'orik pan taq ju'jun ye'aab', re' wili ne rub'an chi ne nilwik wach chi je' ma' eliik ta kiwach q'orik pan komonil. Je' wili, ne nq'orarik reh taqe ju'jun rujahl wach q'orik noq re' taqe tzuhb'iil chi komonil oon tinamital eh chih chik ye'aab' re' kiq'orik wii' ju'jun chi q'orik.

Jenaj ruq'orkiil re' xti na ruk'uliik pan qak'ux, re' jino'q q'orik re' wili ne rub'an chi xa je' manjik' wach wilik re q'orik, ruuk' i wili reh rub'anariik ruq'orariik eh rutosariik wach. Re' aj re' q'orik, re' wili jenaj runimaal ruwachiil wilik; re' re' ruq'ab'il xa majnik' wilik reh.

Re' q'orik re' wili jenaj rukowiil; eh re' ruq'ab'il q'orik xa je' tob'b'al reh. Re' taqe ruk'ihaal wach xa jenaj chi q'orik, ko yu'naak chi q'ij q'oroj reh chi ruq'ab' q'orik, re' wili ne rub'an chi ne nelik chi xa je' tob'b'al eh ne rub'an "reliik wach chi korik" chi kiwach taqe aj q'orol reh wach k'ihaal oon xa chi ib'il iib', eh noq re' taqe q'orik re' q'oroj chi xa chi ib'il iib' re' wili ne rub'an chi je' tob'b'al. K'oloq pan qak'ux chi chu'nchel

taqe ruk'ihaal wach chu'nchel q'orik, je' rukab' taqe wili, re' ne niimb'ik wach eh injalarik wo' wach. Re' rukamaj xa re' rehtaal wilik reh i rutaq'ab' i komonil re' q'orik awach inkojarik reh. Re' rutaq'ab' irub'an wo' hoq, irujahliik noq re' komonil re' q'orik k'ahchi' rujohtiik wach i rokb'aal pan ye'aab' kuuk' taqe komonil aj k'ula't re' taqe awach wo' kikojwik re q'orik wili.

Je' aj re' qohik'oq yu'naak chi rusik'ariik chih iraaq ruq'orom ju'jun ruq'orkiil re' xti ajwaal reh chi ne nreqarik chi riij chi korik i rub'uhriil wach q'orik: rutaq'ab', runajtiir q'orik, q'orik xa ma'xta rukorkiil, xa eht wach eh ma' t'anlik ta wach q'orik.

Taq'ab'.

Re' rukanab'jiik chi manlik oon rumolariik wach iniimb'ik wach “Re' ruch'uqkiil eh re' ruk'ulariik pan jino'q komonil q'orik, ruuk' taqe rumolmol wach chih b'anojal oon rutaq'ab' re' xti rusaquumb'isaj rukojarik chi manlik” (Stewart

1968 ruum i Fishman, 1988:50). Eh ruuk' wo' taqe aj tz'ihb'oom reh, aj ilol riij q'orik, aj tijineel, aj q'orol rib'iral chih inkil eh awach chik taqe, wilik wo' chik taqe molaab' manlik kiwach, je' rukab' molaab' reh ilol rutosariik wach q'orik, re' wili wilik reh re' rilwiik chi manlik chi ne nooj eloq wach chi tuslik wach ju'jun chi q'orik. Je' rukab' iruq'or i Siguán (1979:18), xa re' wo' noq jino'q q'orik wilik chi rukanab'jiik chi manlik, wilik reh saaqb'al q'orik, b'ehb'al rutz'ihb' q'orik eh ju'jun ruwii' rutz'ihb'jiik inponik chi wachiil ruum k'ihaal, re' wili ne rub'an rukojarik chu paam taqe ib'irb'al k'utaaj eh ne nb'aan ruk'uhtjiik. Re' aj re' rukamanjiik chi ne nooj wach jino'q rutaq'ab' q'orik re' wili re' xti peet rub'ehjiik reh chi ne nwuhktik wach jino'q q'orik (Siguán, 1979:18).

Ruwii' rija'eel.

Re' ruwii' rija'eel ne nqareq chi riij chi re' na'obj'aliil wilik reh jino'q komonil re q'orik reh chi re' kiq'orb'al “inwih'ik jenaj ruwuhktiik wach

latin, re' q'orik wili ma' jino'q chik komonil inq'orik reh. Xa re' la', noq re' chik jino'q q'orik wili najtir q'orik chik, re' wili inb'anarik reh rutijiljiik rijj ruum taqe kik'ihaal chi aj nab'oom rijj q'orik.

Q'orik xa ma'xta rukorkiil.

Re' taqe q'orik ma'xta rukorkiil, re' wili ma' re' ta wo' ruuk' taqe peet q'orik wilik ta jino'q pan komonil, ma' ne ta ruyeeuw ruq'orkiil chi rijj i ruwih'iik chaloq. Yu'naak chi q'iij, ma' jino'q naab'al rijj tzuhkrisamaj re q'orik ma'xta rukorkiil, wilik ta kikamaj ruum chi ma'xta aj ehchoom reh ta jino'q ta na'obj'al kapeb'al. Re' wili wilik ruch'uqkiil ma' rukorkiil taj eh ma'xta raa' ri'sil.

Rutuut q'orik.

Jino'q rutuut q'orik re' wili jenaj ruwii' wilik re q'orik manlik wach wilik ruwii' rija'eel eh nim wach runahil riib'. Xa re' la', ko rajwaaj saqb'al

q'orik, b'ehb'al rutz'ihb' q'orik eh rukamanjiik ruhujil.

Q'ab' q'orik.

Jino'q q'ab' q'orik, ruum chi xa ma' eliiik ta wach rukuxesjiik ruq'orkiil ruuk' jino'q rutuut q'orik, re' wili ma'xta runahil riib' chi rib'il riib'.

Ma' t'anlik ta wach q'orik.

Ma' t'anlik ta wach q'orik re' wili re' taqe ruk'uhtaaj xti qajinaq wach ruq'oriik, rutzuhb'aal rukamanjiik eh ruholonkiil wach, chi kiwach taqe tokoom q'orik, eh re' wili xa ma' re' ta kiq'orb'al pan aasb'al taqe keh k'achareel.

Chi rijj taqe ju'jun ruq'orkiil b'anooj qohq'ahxoq yu'naak chu paam i kaj tz'u'k chel chi ruwii' yejamaj ruum i Rotaexte (1991:25), aha' insaqumiin wach i rub'uhriil wach q'orik, re' taqe wach ruwii' eh re' rehtalil inkikojarik.

Wach ruwii'				Rub'uhriil wach q'orik	Rehtalil
1	2	3	4		
+	+	+	+	Rutaq'ab' oon rumanliik wach	S
+	+	+	-	Najtir q'orik	C
+	+	-	-	Q'orik ma'xta rukorkiil	A
-	+	+	+	Rutuut q'orik	V
-	-	+	+	Ruq'ab' q'orik	D
-	-	-	+	Q'orik ma' ruk'axkiil	K
-	-	-	-	Ma' t'anlik ta wach q'orik	P

Re' taqe rajlalb'aal wach ruwii' re' taqe wili irraaj ruq'orom:

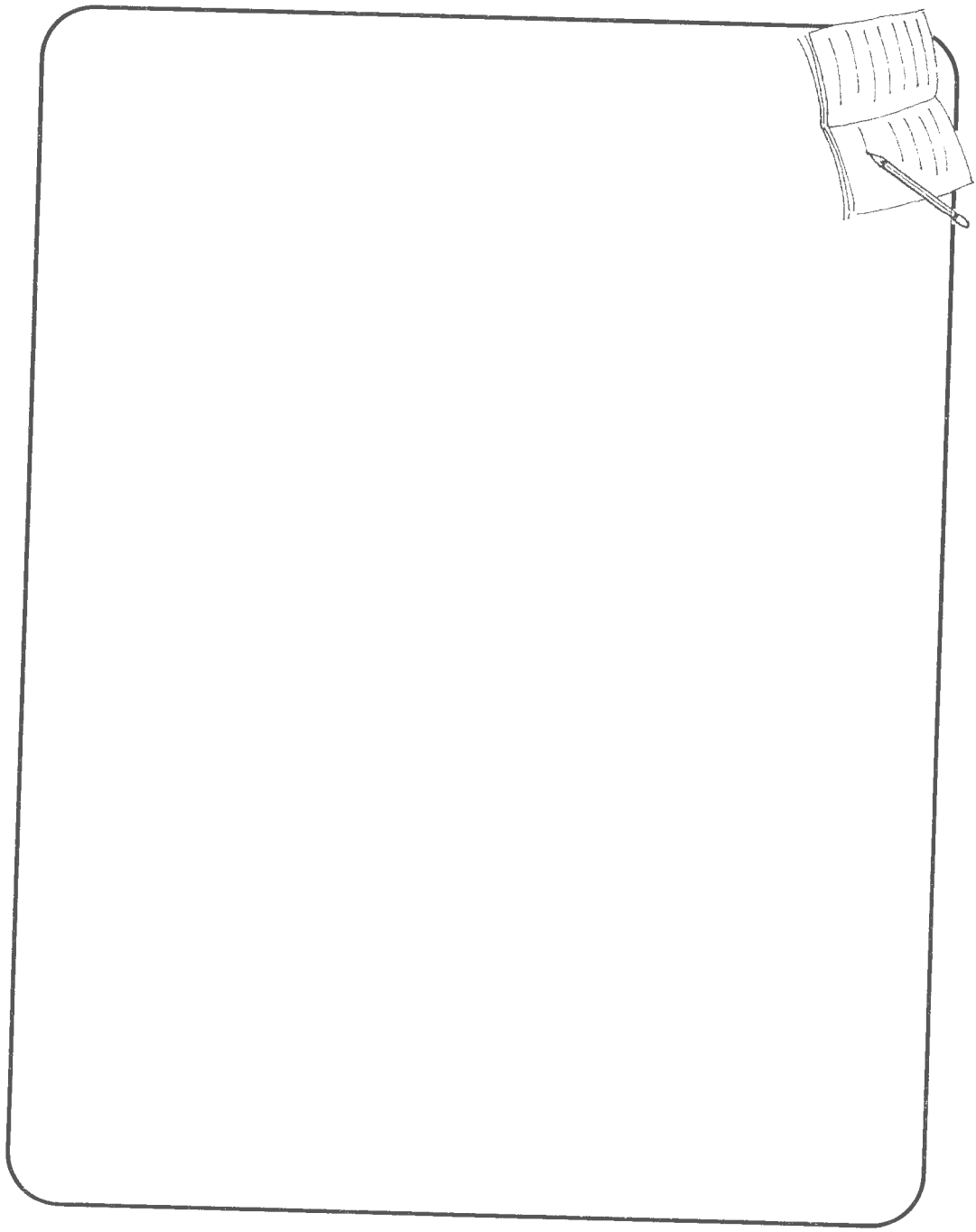
1. Rukanab'jiik chi manlik wach.
2. Runahil ruholonkiil riib'.
3. Wilik ruwii' rija'eel.
4. Re' wilik ruk'achb'aal.

Runab'jiik rijj tijinik.

Ma'xta reet rukanab'jiik pe majnik' oq reh chi rilariik taqe nik' nimaal nab'inik reqooj chu paam i rutihk'iik rilariik i huuj wili. Ruuk' aj re' wili inqaaj qapahqaam aweh chi ne nakanaa' chi manlik wach chih jariik na rupahqaljiik aweh.

1. Chachaq'weej wo' chik wach i **rookb'aal ch'uq** xa re' ma' najt ta rooq noq ne nachaq'weej. Eh re' anab'iniik wach na ruponiik manlik ruho'lajuuj.
2. Chanab'eej rijj eh chayeew ruq'orkiil i rukorkiil i nab'al komoon q'orik pan ak' laj komoon yu'naak chi q'iij.
3. Chayeew ruq'orkiil xa re' k'isiin rooq chi rijj taqe ixib' chi rub'ehjiik nab'al komoon q'orik: Re' kapeb'al, re' q'orik eh re' na'obj'al. Nik' wach noq iruyeew riib' pan yejal xilak jino'q kiristyano'?
4. Chasaqumaaj wach i ruq'orkil: "Re' ruq'orkiil wilik re nab'al komoon q'orik re', pan peet eh ruuk' taqe ruk'ihaal wach rilariik ruwachil eh ruuk' ju'jun rukamanjiik wach, re' rureqariik nik' wach irub'an i komonil chu paam i q'orik eh ruuk' taqe ju'jun rutijiniik re ruch'ob'kiil wach".

5. Chapaj wach ruuk' anab'iniik re' raaj ruq'orom chi re' q'orik wilik reh jenaj rumololkiil wach chi je' molaab'.
6. Chatz'ir wach ruuk' anab'iniik re' ruq'orkiil: Re' q'orik xa nreqarik.
7. Re' q'orik xa je' wilik rukamanjiik wach ruum re'.
8. Chak'uhtaaj wach cha weh i hat re' raaj ruq'orom chi re' jino'q q'orik manlik chik wach rukanab'jiik.
9. Chapaj wach ruq'orkiil wilik ruuk' i rutuut q'orik eh ruuk' i najtir q'orik.
10. Re' taqe wach ruwii' na ruwih'iik reh jino'q q'orik, cha'an ruk'uh'tjiik aha' taqe wilik i ruq'orkiil xti kow wach ruye'ariik keh i ju'jun chi q'orik wilik pan qatinamitaal Ixiim. Chayeew chi rukorkiil i ahaq'wesjiik chi manlik wach.

Peet q'orik

Chu paam i rukab' rutzuhb'iil ch'uq wili na qooj ruk'amaj chi reht'aljiik taqe **ruwachil eh ruch'ihtaal re q'orik**. Ruuk' taqe wili na qeht'aliim paam taqe ruq'oriik, ruq'orb'al eh chih iraaq ruq'orom, je' wo' hoq nik' wach rutijiik na rub'aan ruuk' i rutz'ihb'jiik.

Ne wo' nb'aan reht'aljik i raa' ri'sil re' iruyeew ruq'orkiil i Saussure chi riij i rehtalil runaab'jiik riij q'orik eh re' rukamaj reh rureqariik chi riij ju'jun chi ruq'orb'al inkojarik pan jino'q q'orik. Eh chu paam i rukuxiik wach i tzuhb'iil ch'uq ayu', ne neht'aljik paam i ruq'orkiil wilik chi nik' wach ruwii' inqakoj oon inkikoj taqe kiristyano' xa re' rehtaal nik' wach wilkeeb' wii'. Ruuk' aj

taqe re' wili na qeht'aliim wach chi manlik noq re' taqe kiristyano' wilik keh ju'jun ruwii' rukojarik inb'aan re q'orik xa re' rehtaal nik' wach kiq'orik oon nik' wach i kikamaj inki'an rub'anariik pan komonil. Mi wilik kamaj i wili?

Yu'naak aj re', xa na wo' ruk'uliik pan k'uxliis chi na qeht'aliim ju'jun rookb'aal ruq'orkiil aha' wilik inqaaj rutijiniik. Mi k'isiin wach oon k'ih wach? Re' wili xa re' rehtaal nik' wach i qajwaaniik, qanab'iniik eh qatijiniik qa'nam. Ruum aj re' inqaaj wach rilariik chih jariik qeht'aliim majnik', noq ne qohokik chi rutijiljiik re' chih jariik q'oroj, re' ruchaq'wesjiik wach taqe pahqaal wilik ayu'.

3. Re' taje hoj inqakoj ruk'ihaal wach rub'aan qaq'oriik, xa re' rehtaal nik' wach ajwaal wach chi qeh eh kuuk' pan komonil. Ne nqakoj i wili chi manlik wach rub'ihnaal chi je'.

- () g) Q'ab' q'orik wach komonil.
- h) Rookb'aal q'orik.
- i) Ruwii' q'orik.

4. Re' ruch'ihtaal i q'orik re' wili re' na rilom wach ruuk' chih wilik reh. Re' ruch'ihtaal wili yejamaj wach ruuk'.

- () j) Ton'n'sl esvh.
- k) Ruq'ahb' q'orik.
- l) Rub'aan q'orik.

5. Re' ruwachb'aal kapeeb'al reh jino'q b'anaj q'orik re'.

- () m) Chih iraaq ruq'orom.
- n) Re' ruq'oriik.
- ñ) Re' rehtalil.

6. Re' wili jenaj rub'aan ye'oj q'orb'al xti ma' k'axik ta wach eh re' wili xa ma' nim ta wach iraa j reht'aljiik rij chi kiwach taqe aj ib'iroom reh.

- () o) Rookb'aal chi rutamliik.
- p) Rookb'aal chi yejamaj wach.
- q) Q'ab' q'orik.

7. Re' rub'aan rutosariik wach kapeb'al reh jino'q q'orik inkanab'jik pa ruch'ihtaal.

- () r) Eliik wach ruq'orkiil.
- s) Re' ruwii' rub'anariik.
- t) Re' rutosariik wach.

8. Re' ruwachb'aal ruq'ahb' reh jino'q b'anaj q'orik re'.

- () u) Re' rehtalil.
- v) Re' ruq'orkiil.
- w) Re' chih iraa j ruq'orom.

9. Re' wili jenaj rub'anariik ye'oj q'orb'al wilik ruk'axkilal eh wilik ma' t'anlik ta nooj eloq reh chi ne neht'alinik wach kuuk' tage aj ib'iroom reh.

- () x) Rukanab'jiik chi manlik wach.
- y) Rookb'aal chi rutamliik.
- z) Rookb'aal chi yejamaj wach.

10. Re' wili re' ruch'ihtaal iruyeew ruch'ob'ariik nik' wach inreqarik chi riij eh inb'aan rukojariik tage ruq'orb'al jino'q q'orik.

- () a) Alaq'orik.
- b) Re' ruwii' rub'anariik.
- c) Eliik wach ruq'orkiil.

11. Re' ruch'ihtaal re' ruwii' rub'anariik q'orik iruchop naah re.

- () d) Reht'aljiik wach chih wilik reh ma' re' taj reh jino'q q'orik.
- e) Rumolariik wach ruq'oriik jino'q q'orik noq k'ahchi' rutijiik.
- f) Rutijiljiik ju'jun rutaq'ab' re rukojariik jino'q q'orik xti pa ruwii' chi manlik wach.

Nik' wach xooj eloq wach wach? Ma'xta reet chi wi la' holohik. Cha'an rupajariik wach ruuk' taqe ruchaq'wesjiik wilik ayu':

1 (b), 2 (e), 3 (h), 4 (j), 5 (m), 6 (p),
7 (t), 8 (w), 9 (y), 10 (c), eh 11 (f).

Yu'naak chasik' jarub' xawesaj:

- Wi la' lajeeb' oon junlaj a ma'xta reet: Xti ma'xta reet achaaq'wesjiik! Ruuk' jino'q rilariik wach xa re' yu' ne ti'ooj chi manlik wach runab'jiik i ruch'uqkiil na qilom.
- Wi b'elejeeb' oon waxiqiib': Ma'xta reet, xa re' la' ruuk' jino'q rilariik wach chi korik eh rutz'ihb'jiik chih jariik i ma' nareq ta chi riij re' wili ne tirutob'eej reh chi ne nareq chi riij.
- Wi wuquub' oon ho'oob': Qajinaq wach achaaq'wesjiik. Cha'an rutz'ihb'jiik, chapahqaaj eh chajal wach akapeb'aal ruuk' awuch'ihil pan tijinik.
- Wi qajinaq wach chi kijib': Re' achaaq'wesjiik ma' manlik ta wach. Ne na'an atob'il chi chakoj rehtaal i rutjiinb'aal i ju'jun chi ch'uq. Ti'ohoq chi q'uun q'uun reh chi ne nareq chi riij i rukamanjiik i wili reh chi ne nareq chi manlik.

Yu'naak aj re' na qatik'aam rukamanjiik wach i i rukaaj roo' eh ruwaaq ch'uq!

Re' rukamaj taqe rukaaj, roo' eh ruwaaq ch'uq.

Aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukuxiik taqe wach i ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

- a) Rilariik wach taqe ruk'ihaal ruch'ihtaal wilik reh i q'orik eh haa' irukamaj rutijiniik.
- b) Chayejaa' wach jino'q ruch'ob'kiil wach (*cuadro sinóptico*) reh chi ne rusaqumaaj nik' wach noq re' i q'orik intijiljik riij eh rureqariik chi riij ruuk' ju'jun chi ruch'ihtaal.
- c) Rusaqumresjiik wach reh chih iraaq ruq'orom rehtalil runab'al q'orik.
- d) Ruk'uh'tjiik re' rumankiil wach rehtalil runab'al q'orik.
- e) Ruye'ariik ruwachil taqe ju'jun chi ruwii' xa yejamaj wach (*código elaborado*) eh ruwii' q'atb'al paam (*código restringido*) i q'orik.

Rukaaj ch'uq

Ruwachil eh ruch'ihtaal re q'orik

Re' q'orik, atoob' ta wilik ruk'ihaal ruwachil eh yejamb'al wach b'ehb'al rutz'ihb' q'orik wilik reh ruq'oriik, ruq'orb'al eh chih iraaq ruq'orom. Re' ruq'oriik, re' ruq'orb'al, re' ruwii' b'ehb'al rutz'ihb', re' chih iraaq ruq'orom eh re' ruyejeb'jiik wach taqe ju'jun chi k'utaaj, wilik reh ruch'ihtaal re q'orik (López, 1989:23).

Ruch'ihtaal alaq'orik.

Re' noq qohokik chi b'anoj k'utaaj chi wachiil, re' peet inqareq re' taqe ruq'oriik. Ruum aj re' inq'orarik chi re' q'orik re' wili jenaj molmol wach ruq'oriik. Re' taqe ruq'oriik, oon paam alaq'orik, wilik reh rupeet ruch'ihtaal re q'orik.

Re' jalb'ehtanik iruk'ul ruuk' ruq'oriik oon chih jariik ajwaal wach reh jino'q q'orik, ruuk' taqe ruwachil wilik reh, qohruk'am ruuk' rilariik wach rujalb'ehtjiik re *rutijiljiik chi riij taqe ruq'ahb' eh re' ruq'ahb' wilik reh.*

Re' ruq'ahb' wilik reh iruchop na rilwiik taqe rojiik eloq wach i ruq'oriik, re' wili noq inq'ahb'aan (nik' wach inib'irjik), je' rukab' wo' alaqiis (chi nik' wach eh chih nik' wach inelik q'orik pan xijoor). Re' ruq'ahb' wilik reh irajwaaj reht'aljiik nik' wach ruwii' ruq'oriik inb'aan taqe q'orik.

Re' aj re' rilwiik wach i ruq'ahb' wilik reh re' ruwii' taqe ruq'oriik jino'q q'orik re' wili

ruwachb'aal i rutijiljiik riij i ruq'ahb' (*fonología*) eh re' ruq'ahb' wilik reh, reh rureqariik eh rilwiik wach nik' wach ruwii' rutijiljiik taqe ruq'oriik wilik chik, rupajariik ju'jun ruq'oriik aha' wili inchalik reh rub'anariik ruq'orkiik.

Reh chi ne nooj eloq wach, re' rutijiljiik chi riij i ruq'ahb' xa ma' nye'arik ta ruwachil. inb'aan la' wo' rukapeb'jiik riiji.

Re' awach taqe kitijinik riij q'orik oon keh taqe aj tijoom re' wili ne rub'an chi ma'xta reet reht'aljiik chih ruk'ihhaal wach ruq'oriik xti ajwaal wach reh jino'q q'orik; eh re' wili, noq inb'aan kamanik reh taqe ruwachil ki'iib' chi q'orik eh xa ma' na ta rukojariik xa jino'q, na la' rukojariik ki'ib' chi q'orik chi je' wili ne naab'jiik riij chi manlik.

Ruch'ihtaal wach ruwii'.

Noq re' tijinik chi riij i ruq'ahb' (*fonología*) re'

wilik naah reh rilwiik riij i ruq'oriik i q'orik, re' tijinik chi riij wach ruwii' (*morfología*) wilik naah reh rilwiik riij nik' wach noq inb'aan ju'jun chi q'orik eh rutaq'ab' wilik. Re' tijinik chi riij wach ruwii' re' wili na rilom wach chih wilik chu paam jino'q q'orik. Eh re' chih jariik wilik chu paam na rilariik wach ruuk' chih iraaq ruq'orom.

Re' xti majnik' wilik re ruq'oriik re' ma' elilik ta kiwach reh jino'q q'orik re' wili re' ruq'ahb' q'orik. Eh ruuk' chih wilik chu paam ne nilarik wach chi tob'b'al wach q'orik rub'ilhnaal.

je' aj re', ne qa'an ruq'orariik chi re' b'anj q'orik eh rojiik eloq wach ne nqaq'or chi rukab' ruch'ihtaal wach eh re' wii ne nq'orarik reh "ruch'ihtaal wach ruwii".

Eh re' rojiik eloq wach b'anj q'orik wilik reh rutaq'ab' eh inwih'ik reh jenaj ruwii' chi xa rib'il riib' jenaj chi yejamaj wach.

Ruch'ihtaal rutusariik wach.

Re' ruwachb'aal ruq'ahb' reh jino'q b'anj q'orik eh nik' wach ruq'orariik ruuk' ju'jun rub'aan inb'aan qohruk'am ayu' yu'naak chi riij tusb'al wach q'orik. Re' tusb'al wach q'orik oon ch'ob'b'al b'ehel q'orik wilik reh rutijiljiik riij i ju'jun rutaq'ab' rukojarik rub'aan q'orik chi je' ruch'uqkaal ilb'al wach.

Re' oox ruch'ihtaal wilik reh rilwiik wach i rutaq'ab' re' wilik reh ruk'ulub'jiik wach re jino'q q'orik.

Ruch'ihtaal elik wach ruq'orkiil.

Re' ruch'ihtaal wili xa reh riib' ruuk' chih iraj ruq'orom. Re' rureqariik chi riij chi elik wach

ruq'orkiil jino'q q'orik re' wili wilik reh rusaqumresjiik chih iraj ruq'orom noq inb'aan ruq'orariik jino'q q'orik, je' wili, chi nik' wach inreqaar chi riij eh inaab'jik riij.

Ruch'ihtaal reh ruwii' rub'anariik.

Noq xqatik'aa' rilariik noq re' chih jariik iraj ruq'orom ma elik ta wach pan rutaarsiil wach ruuk' tokoom, xqatik'aa' qalok'em qiiib' chi riij i elik wach ruq'orkiil ruuk' re' ruwii' rub'nariik. Re' ruwii' rub'anariik int'anlojik wach ruq'orkiil ruuk' chih iraj ruq'orom re' k'ahchi' rukojarik chu wach i chih iraj ruq'orom xa ma' wilik taj oon xa kapeew. Je' aj re', re' ruwii' rub'anariik iruchop naah i rutijiljiik taqe taq'ab' re' inkojarik reh jino'q q'orik re' noq wilik chik ruq'orkiil.

bn ehtalil

achb'aal i
' wili:

Re' ruq'orb'al "paat" ma' re' taj i rehtalil nab'al riij q'orik re' wili xa jenaj ruwachb'aal q'abb'aan, re' wili re' raaj ruq'orom re' ink'amarik chu paam chih iraaq ruq'orom. Ma' ne ta wo' rub'an chi ne nehchjik i wilik reh i q'orooj chi xa utkeel taj, chi ma' ruk'am ta haa' chih iraaq ruq'orom (ma'xta jino'q q'orb'al xa tehlik paam). eh ruuk' chih

iraaq ruq'orom, ma' ne ta wo' rub'an ruye'ariik wach chih jariik wilik xa k'uhtb'al. Chu'nchel chih jariik tz'uhkrisamaj ruum i winaq, oon chu'nchel chih jariik wilik pan qayejaal qaxilak, wilik rub'ihnaal. Ma'xta jino'q chih tzuhkrisamaj ma'xta rub'ihnaal, eh je' wo' hoq jino'q ta b'ihnaal ma'xta raaj ruq'orom.

Ruwaaq ch'uq

Rookb'aal chi rutamliik eh chi yejamaj wach

Chu paam chaloq i rutihk'iik i roxk'ahl haab', re' Bernstein iruq'or chi (pehmaal 226) ne nb'aan rilariik wach chi ki'ib' wach rukojarriik inb'aan q'orik. Ne nye'arik keh chi *rookb'al chi yejamaj wach eh rookb'aal chi rutamliik*.

Qaq'orom chik, ruuk' i ki'ib ruq'orkiil ye'ooj chi je' "q'orik manlik wach" eh "q'orik xa nik' wach" (Bernstein, 1971:63). Re' ookb'al chi yejamaj wach re' wili jenaj rub'aan ye'oj q'orb'al xti ma' k'axik ta wach eh re' wili xa ma' nim ta wach iraaq reht'aljiik riij chi kiwach taqe aj ib'iroom reh. Re' wili jenaj b'uhriil wach q'orik re' inkik'ul taqe ha'lak'un noq ko ak' kiwih'iik pan tiijb'al iib'. Re' ookb'al wilik rutamliik re' wili jenaj rub'anariik ye'oj q'orb'al wilik ruk'axkilal eh wilik ma' t'anlik ta nooj eloq reh chi ne neht'aaljik

wach kuuk' taqe aj ib'iroom reh. Re' wili re' rub'uhriil wach q'orik inki'an awach keht'aliim kiwach chi manlik.

Re' wili q'orooj chi kik'ihaal taqe aj kamanoom inkikoj i rub'aan q'orik wili, eh re' wilik holohik kikamaj eh b'ehoom taqe inkikoj chi manlik i ookb'al chi rutamliik eh je' wo' chi yejamaj wach xa re' rehtaal inkaaj (Bernstein, 1973). Re' ne nb'aan ruq'orariik chi manlik re' rilariik i ma' eliiik ta wach rukojarriik jino'q q'orik. Ajwaach wach ruch'ob'ariik rub'ehel eh rusaqumresjiik wach chi re' ruq'orkiil qilom xa ma' re' ta jino'q ruq'ab' q'orik taj pan komoon. ruum re' jino'q q'orik ma' manlik ta wach ne nb'aan rukojarriik re ookb'al chi yejamaj wach oon jino'q manlik wach ne nb'aan rukojarriik re ookb'al chi rutamliik.

“Noq ne ruyeew kweenta i ha'lak'un manlik wach runa'obj'al irukan jenaj naab'iniik re ju'jun chik b'anaj q'orik chi nim chik wach, eh manlik wach chi reh. Re' reh irureq aj irunab'iniik re' nik' na ruye'em ruq'orb'al, nik' ma' chih, eh chih k'utaaj kuuk' awach, jaruuj, aha', chi nik' wach ne rub'an. Eh ruuk' aj re' wili, re' ha'lak'un xti wilik chik naah reh b'anaj q'orik, eh ruchopariik wach chih iraaq ruq'orom eh rilwiik wo' wach chi nik' wach kiq'oriik taqe ruch'ihil. Je' wo' hoq, chu'nchel taqe wili inooq eloq wach xa re' rehtaal nik' wach i k'uxliis, rutz'aqil eh ruk'o'nkiil wach chi riij i ruq'orb'al, ruuk' ruwach ruk'ux eh ruuk' rukojariik wach, chu'nchel aj taqe re' wili irumol wach i runa'obj'al reh chi ne rukoj jino'q rookb'aal

reh ruwach ruk'ux chi k'utaaj chi wachiil” (Hymes, 1971). Re' rub'aan ye'oj ruq'orb'al jino'q tzuhb' xti pan peet wilik reh ruk'ihhaal wach ruq'orb'al re' chih iraaq ruq'orom taqe i ruq'orb'al xa re' rehtaal ruuk' ju'jun chih kamanik wilik keh chu paam i tzuhb' wili eh ruuk' taqe nik' wach patim wii' taqe, ne nelik wach ruuk' kiq'orb'al

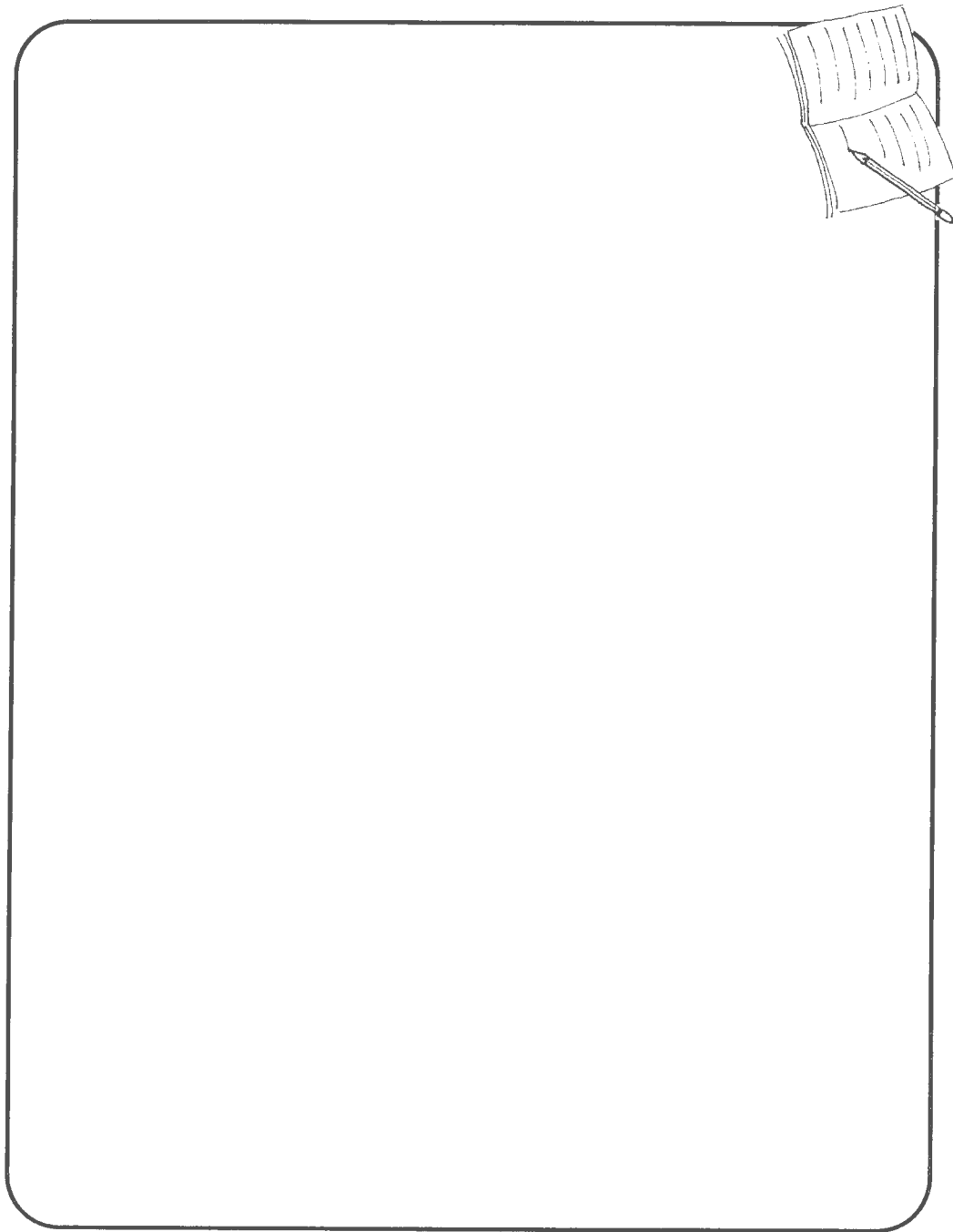
Ju'jun chi kiristyano' ehchaal xa re' yu' pan jino'q tzuhb'aal xa re' rehtaal nik' wach ruye'ariik kiq'orb'al inki'an. Ju'jun chi kiristyano' wilik keh chi kiwach ruk'ihhaal wach rookb'aal q'orik re' inkikoj xa re' rehtaal nik' wach wilkeeb' wii' eh nik' wach inkaaj kiq'orom kib'iral.

Runab'jiik rijj tijinik.

Ma'xta reet rukanab'jiik pe majnik' oq reh chi rilariik taqe nik' nimaal nab'iniik reqooj chu paam i rutihk'iik rilariik i ch'uq wili. Chakamaneej wach taqe ye'ooj rukamanjiik ayu'.

1. Chachaq'weej wach i rookb'aal ch'uq. xa re' la', re' anab'iniik wach na ruponik chi k'ih wach.
2. Cha'an rutz'aqariik jino'q atz'ihb'aal re' aha' na atz'ihb'aam wii' i ho'oob' chi ruch'ihtaal rutijiljiik q'orik. Eh chi rucheel i ju'jun chi ruch'ihtaal wili. chatz'ihb'aaj re' chih inanab'eej chi rijj.
3. Chatz'aj jino'q kajtz'u'k wach ruq'orkiil ruuk' taqe kib'ihnaal nimaq kiwach re' aha' kikan wii' rutijiik taqe ju'jun ruch'ihtaal wili eh re' rukamaj rutijb'aal.

4. Cha'an ruk'uhjtjik chi re' Saussure re' chih iraj ruq'orom i rehtalil nab'al riij q'orik eh ruuk' taqe chih wilik reh.
5. Chakoj wo' wach i kapeb'al qilom -ruye'ariik ruwachil- ruk' taqe ju'jun chi ruq'orb'al: b'ehb'al ch'ihch' - ch'imim - ixib' - kaq - tz'uuy.
6. Chayew ruwachil i ookb'al yejamaj wach re' inki'an rub'aan pan jino'q k'ulwaach q'orik kuuk' i ki'ib' chi aj k'ayeen huuj ilb'al k'utaaj.
7. Cha'an je' wo' rukab' i ab'anam, xa re' la' yu'naak kuuk' taqe aj ki'ib' chi iq'omaneel.

Peet q'orik

Re' aj re' rukorkiil chi jino'q q'orik iruyeew qeh k'utjanik chi wachiil eh re' wili irub'ah chi ne ruksaj eh rujalariik ruk'ux i kiristyano'. Eh xa re' la', ajwaal wach reht'aljiik wi re' i k'utjanik chi wachiil xa jenaj wach wilik ruk'ihaal ruq'orkiil rukamaj. Ma' eliiik ta wach k'erik chi'iis chu wach pahqanik tob'inik pan yohb'aal, chi ruye'ariik ranima ruk'ux chi naah jino'q chu wach ruye'ariik rusuqkiil ruk'ux. Ajwaal wach re' reht'aljiik ju'jun rukamaj iruyeew i kiristyano' reh b'anaaj q'orik eh chih kamaj iruyeew. Re' ruwuuq ch'uq ne qohruk'am chu paam i ruholonkiil wili.

Eliik wo' wach chi ajwaal rukapeb'jiik chi riij i k'utjanik chi wachiil eh haa' taqe chih jariik iruk'am reh ruk'o'nkiil wach, je' wo' re' chu'nchel i ruwachil mi ne nooj oon ma' ne ta nooj eloq wach -wilik noq pech-, irub'aan k'utjanik chi wachiil.

Eh noq ne qohik'ik chu paam i rub'ehleej ch'uq ne nareq jenaj ruholonkiil runaab'jiik riij i q'orik chi je' aj yejb'oom wach re k'utaaj eh rub'anariik:

Mi ne nb'aan ruq'orariik chi manlik wi re' q'orb'al xa je' rub'ehjiik wach reh komoon? Aha' taqe wiik irukamaj re' irukoj wach i rub'aan q'ori? Mi re' wili jino'q chih jariik rub'aan oon rukamanb'aal reh kapeb'inik? oon kikab'cheel wach? Re' taqe wili eh k'ih chik ruq'orkiil k'ahchi'kaat ruy'eem chu wach taqe ruch'uqkaal wili.

Je' aj re', wilik taqe ju'jun ruq'orkiil wilik ayu' aweht'aliim wach. Wilik ruk'ihaal wach rukamanb'aal, manlik wach ne nqaq'or chi je' wili, re' rumanb'aal wach qak'achariik -chih

inqa'an- eh noq ienlik wach saqum inooj eloq wach chi qawach. Ruuk' aj re' wili, ne tiqak'am chi ne nanik'eej rukamanjiik wach anab'iniik, xa

majnik' wach reh taqe ruq'orkiil wilik ayu', reh chi ne nachaq'weej i rilwiik riij ookb'al re' na qak'uhtaam aweh.

Runab'jiik riij ookb'al.

Re' rub'anariik: Je' rukab' wo' taqe chaloq qilom, chachih aha' wilik irumanaa' wach i pahqal. Chatz'ihb'aaj i tz'ihb' re' achihim wach pan k'isa ehtalil tz'ihb'. Noq ne nakuxisaj ne nawil jarub' xawesaj.

1. Noq inqb'aan i wili Aay!, Uuy!, Ma' chih!; rehchaam rukamaj q'orik re' rub'ihnaal.

() a) Chih inik'resjik.
b) Xa ehtalil wach.
c) Rutaq'aniik wach.

2. Chak'uhtaaj ruwachil oon b'ihnal re' ma' wilik ta ruuk' i ruwachb'aal k'utjanik chi wachiil qeh.

() d) Ookb'al q'orik.
e) Ruk'ulb'ilej wach.
f) Aj b'anal q'orik.

3. Re' rub'anariik k'utaaj ne rub'an, chi ma'xta pahqaal, ne nye'arik reh.
- () g) Rureqariik chi ib'il iib'.
h) Rureqariik re' ruyeew ruwachil re' ruk'ulb'iliniik wach komonil.
i) Qasiih kooch reh chaloq taqe qamaam qati't.
4. Re' rub'aan jino'q taq'ab' oon naqooj je' rukab' chawil! rehchaam i rukamaj q'orik re' rub'ihnaal.
- () j) Chih inik'reesjik.
k) Taaq'anik.
l) Manaab'al wach.
5. Noq jino'q kiristyano' ne ruchop naah jino'q q'orik eh ne rutaq'aaj reje reh aj k'uluul q'orik inwih'ik jenaj rukamaniik re'.
- () m) Rutaq'ab'jiik ookb'al.
n) Ruk'uh'tjiik.
ñ) Ruchaq'wesjiik ookb'al.

6. Chak'uhtaaj jino'q rukamaj noq inb'aan k'utaaj ma' ne ta nooj eloq wach.

- () o) Rokiik chu paam rukapeb'al jino'q tokoom.
- p) Iruk'ul ruk'ux chih jariik k'ahchi' ma' ajwaal ta wach.
- q) Ruwih'iik ruq'orkiil chih jawaal wach rureqariik.

7. Jino'q rub'anojal je' rukab' "aha' hat patim?" -re' wili je' rukab' inqaq'or-inyerarik wach chi re' rukamaj q'orik wili re'.

- () r) Rusuqkiil wach.
- s) Ehtalil wachiil.
- t) Taaq'anik.

8. Je' wili rub'ihnaal inye'arik reh ruq'okrkiil taqe chih jariik wilik eh pan chih ruwii' noq inelik chaloq jino'q rub'aan k'utjanik chi wachiil.

- () u) Re' taqe wilik chu paam.
- v) K'utjanik chi wachiil.
- w) Re' chih wilik re' nab'al komoon q'orik.

9. Chu'nchel chi kiristyano' irukorb'isaj chi manlik ruq'orb'al. Chaq'or pan chih q'orik qohokik noq inqakoj rehtaal chi manlik taqe ju'jun chi ma' re' ta ruq'orariik inqaq'or eh chih q'oril wii' i aj ib'iroom reh.

- () x) Pan peet q'orik.
- y) Pa rukab' q'orik.
- z) Ma' jino'q q'orik re wili.

10. Je' wili rub'ihnaal chu'nchel inb'aan ruye'ariik reh ruk'uhjtjik chi wilkooj ikoq xa ha' oon ruye'ariik chih inqaaj. Xa re' xa chi rutkeel i wili ma'xta ruq'or. Je' rukab' "ehe'eh", "hoo", hu'huuh", oon "ma'xta reet".

- () a) Chih inik'resjik.
- b) Saquumb'al wach k'utaaj.
- c) Manaamb'al wach.

Nik' wach xooj eloq wach wach? Ne nquy'eej chi ma'xta reet xooj eloq cha wach. Reh chi rilariik wach jarub' xawesaj ne nawil wach i chaq'wesinik wilik ayu':

1 (a), 2 (e), 3 (h), 4 (k), 5 (ñ), 6 (p), 7 (s), 8 (w), 9 (y) y 10 (c).

Yu'naak chasik' jarub' xawesaj:

- Wi la' lajeeb' oon b'elejeeb' a ma'xta reet: Xti ma'xta reet ahaq'wesjiik! Ruuk' jino'q rilariik wach xa re' yu' ne ti'ooj chi manlik wach runab'jiik i ruch'uqkiil na qilom.
- Wi wuquub' oon waxiqiib': Ma'xta reet, xa re' la' ajwaal wach rutijiik chi manlik. Chawil wach chi manlik taqe ruch'uqkaal.
- Wi ho'oob' oon waqiib': Qajinaq wach ahaq'wesjiik. Cha'an rutz'ihb'jiik, chapahqaaj eh chajal wach akapeb'aal ruuk' awuch'ihil pan tijinik.
- Wi kijib' oon jarub' chik: Xti qajinaq wach atijiniik. Aajwaal wach rukojarriik xikiniis re ju'jun chi ch'uq chi je' re' ne nb'aan rureqariik chi riij.

Re' rukamaj taqe peet, rukab' eh roox ch'uq.

Aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukuxiik taqe wach i ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

- a) Rajaljiik eh ruye'ariik jino'q ruq'orkiil taqe ju'jun rukamaj q'orik.
- b) Rukojariik ju'jun rukamaj q'orik reh chi je' wili ne nb'an rukamanjiik chi manlik wach.
- c) Ruyejeb'jiik ruwachil i k'utjanik chi wachiil, re' chih inkamanik wii' eh re' taqe rukamaj.
- d) Chayeew ruk'utjiik nik' wach noq wilik i nab'al komooon q'orik reh i k'utjanik qeh.
- e) Chawilow wach ju'jun ruq'orkiil ye'ooj reh chi je' wili ne nak'uhtaaj wach chi re' b'anaj q'orik je' k'ulb'inik wach komooon.

Ruwuuq ch'uq *Re' rukamaj i q'orik*

Q'aq'or chi re' rojiik chi manlik wach re q'orik re' k'utjanik chi wachiil, xa re' la' re' wili iruyeew riib' iruch'aq riib' eh iruyeew ruwii' chi ruk'ihhaal b'uhr wach chi rukamaj wilik reh, reh chi ne nooj eloq wach chih irajwaaj.

Re' rutijiljiik taqe ju'jun chi rukamaj wilik kamaj qeh, je' wo' hoq, re' ruk'ulub'jiik wach ruuk' i qaq'orb'al ruuk' jino'q ruq'orb'al jino'q chih chikopaal, ruum re, je' rukab' ne nqil, wilik ki'ib' chi rukamaj eliiik kiwach reh i kiristyano' eh reh chikop. Ajwaal wach rutik'ib'jiik ruq'orariik chi re' taqe ju'jun chi rukamaj wili xa ma' ruyeew ta xa chu'ncheliil, xa re' la' ju'jun ruk'ulub'jiik wach inb'aan reh rub'aan jino'q k'utaaj.

Re' waqiib' chi rukamaj wilik i q'orik na qilom ne ruch'aq riib' chi ki'ib' tzuhb'; chu paam i peet

tzuhb' irumol riib' chi ixib' rukamaj chi xa raa' ri'sil, ruuk' i rukab' ch'uq xa ruq'ab rukamaj chik eh reqb'al chi riij.

Re' oxchel chi rukamaj wili inelik chaloq wach ruuk' ruyejeb'jiik wach chi je' "ruwii'" xa re' rehtaal nik' wach inq'ahb'anik, re' wili re' xti ranima, re' inwuhtik wach ruuk' taqe rehtalil rukamaj chi oxchel tzuhb' wach wilik reh: re' inokik wii' ruuk' xa chih jariik, re' wili re' rilwiik "rehtalil" oon "ruwachb'aal", re' iruchop naah i aj k'uluul reh, re' rub'ihnaal "q'o'rinik" oon "taa'anik", eh re' iruyeew riib' ruuk' aj b'anool q'orik, re' chih "irik'raaj", "ruk'uhtb'aal" oon "chih irajwaaj".

1. Chu paam i peet rukamaj, re' chih irik'raaj, ruuk' wili ma' ajwaal ta wach aj ib'irom

reh. Re' wili re' chih irajwaj ruq'orom pa ruk'ux i aj q'orool reh: ruti'kiil, chih iraj ruye'em oon rusuqkiil ruk'ux. Re' wili re' taqe chih jariik irik'raaj (re' wili wilik wo' reh taqe chikop) re' wili ne wo' rub'an taqe ruuk' chi k'isiin ma' je' k'eroj chi'iis keh chikop, je' rukab' aay!, uuy!, ma' chih!. eh chih chik.

2. Chu paam i rukab' rukamaj, re' taaq'anik oon re' q'o'rinik, re' kiristyano' eh je' wo' taqe chikop inki'an rusik'ariik kiib' ruuk' xa awach; re' wili xa ma' re' ta chik chih jariik inik'reesjik oon ajwaanik. Je' rukab' keh taqe kiristyano' irusik' jino'q aj ib'irom reh, eh k'uuk' taqe chikop jinaj ruchaq'wesjiik. Re' rukamaj i wili ehchaal reh taqe q'orb'al je' rukab' eh!, mi je'! eh chih chik jariik taaq'anik cha'an i wili!. Eh chu paam i ruq'orb'al i kiristyano' ne rub'an ruye'ariik wach chi ne ruq'or: "kinawuy'eej pe k'isinoq".

3. Chu paam i roox rukamaj, re' ehtalil wachiil. Re' noq re' rukamaj q'o'rinik irusik' jino'q aj ib'iroom reh, xa re' ma' rusik' ta rukorkiil jino'q q'orik re' chih irajwaaj wo' i reh, chu paam i roox rukamaj wili irupahqaaj chi kow chih irik'raaj re ruq'orb'al jino'q aj ib'iroom reh, re' wili xa reh chik jino'q kiristyano' ma' reh ta chik chikop. Re' aj re' rukamaj wili ne nye'arik reh i k'utjanik chi wachiil wilik kamaj, iresaj chaloq wach chih inik'reesjik eh chih b'anojal q'orik inb'aan, je' rukab' taqe pahqaal, k'utjanik chi majnik', xa re' rehtaal wilik ib'iroom reh.

Re' aj re' ruchaq'wesjiik chi k'isiin wach eh re' oxchel chi rukamaj wilik re chi peet iruchop naah chu'nchel chih jariik inq'orarik chi manlik xa re' ma' eliiik ta kiwach ju'jun chi rukamaj chih inik'reesjik oon ruq'orariik re kiristyano' ruuk' i chikop, ruum re' re' kiristyano' wilik reh i roxchel re' ehtalil wachiil.

4. Re' manaanb'al wach re' wili re' i rukaaj rukamaj q'orik eh re' wili ne nreqarik chi riij xa re' rehtaal chi wilkaat ar, jino'q ye'oj q'orik oon b'anb'al k'utjanik reh chi ne nkoorjik chi xa je' ehtalil. Re' wili ne rub'an chi ne nye'arik jino'q ruwachiil ehtalil je' rukab' i k'ahaamb'al q'orik noq k'ahchi'kooj chi q'orik chi najt, noq re' i aj ib'iroom reh ne runab'eej chi k'ahchi' qib'iram k'ahchi'kooj chi je' wili *uhum, hoo', eeh, eh chik chik taqe jariik*. Je' wo' chik rukab' ne wo' nb'aan rureqariik chi riij chi je' rukab' noq inq'an qahb'anik chi je' wilkooj pan jino'q ye'aab'.
5. Re' roo' rukamaj, re' wili xti saqum wach, xa re' rehtaal nik' wach inqaaj ruq'orariik

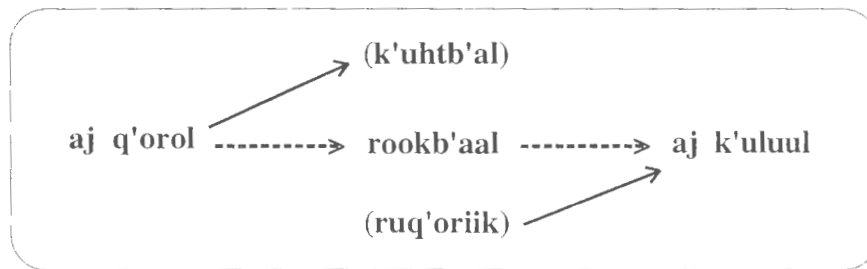
taqe ju'jun chi q'orik. Re' wili re' rukamaj saquumb'al wach k'utaaj. Re' inqakoj reh saquumb'al wach oon ne nqapahqaaj chi chuch'ob' rub'ehel re' chih iraaq ruq'orom jino'q q'orik.

6. Re' rukuxesjiik wach, wilik ayu' re' rukamaj "rusuqkiil wach". Ayu', re' taqe q'orik inb'aan, chi je' kanaamb'al q'orik, chi yejaal wilik wo' hoq, re' ruk'o'nkiil wach k'utaaj reh chi ne nb'aan ruk'uhthjiik chih ajwaal wach.

Re' aj re' rukamaj wili ne nreqarik chi riij ruuk' taqe ju'jun rutz'aqariik huuj reh k'utaaj reh chih jariik, reh ruye'ariik ruholwachiil.

Ruwajxaaq ch'uq
Re' k'utajnik chi wachiil eh chih
iruk'am reh rukamanjiik wach

Re' ruk'utjiik runaab'jiik riij q'orik kanamaj wach i ruk'utjaniik chi wachiil wilik re kiristyano' chi je' wili:

Je' rukab' inqil ayu', re' aj q'orool, re' rookb'aal, eh re' aj k'uluul re' taqe wili re' taqe aj raa' reh b'anb'al k'utjanik chi wachiil, re' wili xa ma' chikutkeel taj.

Ju'jun chi ruwachil wilik ayu', wilik keh ju'jun

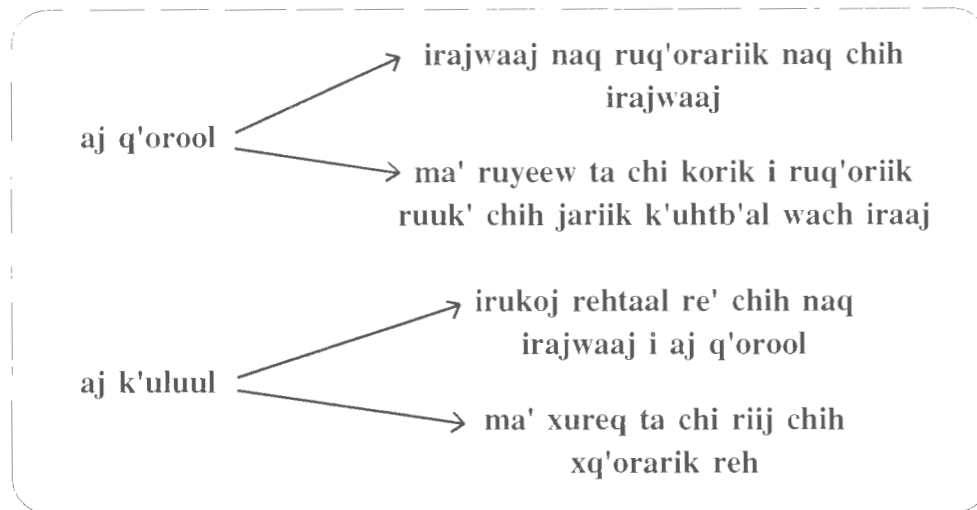
ruwach ruq'orkiil chi kiju'junaal, re' wili ne rumol riib' wach chi k'ih re' noq inooj aj eloq wach re' b'anaj k'utjanik chi wachiil. Re' aj re' ruwach ruq'orkiil wili ne nb'aan ruq'orariik reh "k'ulb'al wach nab'al k'uhtb'al ehtalil" (Espejo, 1995:21).

Ne aj ink'utinik chi manlik noq ne nqaq'or chi re' aj q'orool re' reh iruyeew i ruq'oriik, eh irub'an jenaj k'uhtb'al. Re' k'uhtb'al wili ne nye'arik reh ruuk' jenaj rookb'aal. reh chi je' wili ne nkamanjik wach chi je' kamaanb'al.

Re' aj re' ookb'al rehchamaj i k'uhtb'al, ma' ajwaal ta wach re' na rub'anam i q'orik, re' ne wo' rub'an, qaq'or ti chik, re' rookb'aal jino'q ch'ihch', rookb'al jino'q k'ahaamb'al q'orik, eh chih chik jariik. Re' xti ajwaal wach re wili re'

chi ne ruchop naah chi korik chu'nchel chih jariik irutaq'ab' irub'an.

Noq re' i aj q'orool noq iruyeew jino'q k'uhtb'al, iruk'uhtaaj chi re' rajwaaniik ruye'aariik jino'q ruq'oriik irub'an ruuk' k'uhtb'al eh, ruuk' chik, re' ruq'oriik wo' chik. Re' la' xti ma'xta reet re' chi kikab'cheel wili kiwih'ik kikab'cheel, eh wilik noq pech ma' kiwih'ik taj. Qaq'or ti chik jino'q aj poqon ne rub'an ruq'oriik ruuk' jino'q tokoom re' ma' reht'al ta wach q'orik wili ne rub'an:

Ayu' xkahnik chik chih iraaq ruq'orom i komoon q'orik chi wachiil eh kikab'cheel, re' aj q'orool haa' i aj k'uluul, ne nki'an rukowiik ne nreqarik chi riij.

Re' aj re' k'utjanik chi wachiil pan komoon, iruyeew riib' ruum re' rookb'aal iruuyeew chi manlik. Je' wili, ne nki'an rilariik jino'q chih jariik, jino'q kapeb'inik, jino'q k'uxliis, eh chih chik, ruuk' taqe ju'jun chi ehtalil oon k'uhtb'al ne nyejeb'jik wach chih jariik ookb'al inajaawjik. Xa re' la' re' rub'anariik iruq'or i aj q'orool haa' i aj k'uluul re' rookb'aal ma' eliik ta wach inki'an ruq'orariik.

Re' aj q'orool iruyejaa' wach i ruq'oriik reh ruq'ahtesjiik, noq re' aj k'uluul na ruch'ob'om wach eh na ruyejaam wo' chik wach ruka'peechee chih taq'amaj reh. Ayu' aj re' inqak'ul qiiib' ruuk' ki'ib' b'uhr wach ookb'al:

- a) Rutaq'ab'jiik ookb'al.
- b) Ruchaq'wesjiik ookb'al.

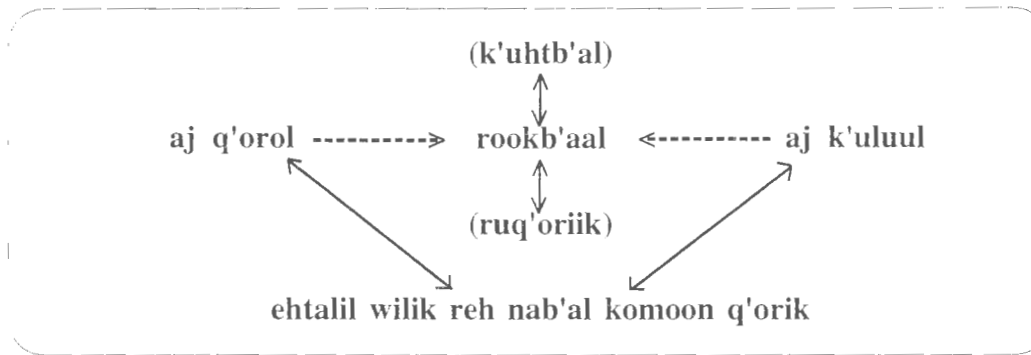
Re' rutaq'ab'jiik ookb'al re' wili re' rub'an i aj q'orool reh ruye'ariik i ruq'oriik. Re' ruchaq'wesjiik ookb'al re' wili re' b'anooj irub'an i aj k'uluul reh chi je' wili, ne rureq chi riij chih iraaq ruq'orom i ki'ib' chi ruwach k'uxliis i aj q'orool: nik' wach rutaq'ab'jiik ruq'oriik eh nik' wach rutaq'ab'jiik chu wach i rehtalil.

Ruuk' aj re' wili inqaaj qaq'orom chi re' "re' aj re' rub'anariik k'utjanik chi wachiil xa ma' re' ta rukojariik jino'q ookb'al oon chi re' aj q'orool ne rukoj chi manlik i ookb'al, re' la', irutaq'aaj rookb'aal chih ireht'aliij wach nik' wach ink'acharik chu paam i jumeheq' wili. Je' rukab' wo' iruk'ul i aj k'uluul. Re' wili ne rub'an chi ne rureq chi riij chi majnik' i ruq'oriik manlik, ruchaq'wesjiik ookb'al, ruuk' taqe chih jariik q'oroj ne nb'anarik ruye'ariik taqe chih jariik inajawjik re k'utjanik chi wachiil reh chi ne nreqarik rukorkiil chih iraaq ruq'orom" (Espejo, 1995:23).

Re' aj re' runa'obj'al komoon i kiristyano' irumol riib', injahlik wach eh inilwik wah chu'nchel

chih jariik inb'aan reh k'utjanik chi wachiil. Xa re' rehtaal iruq'or i Espejo, chu'nchel taqe chih jariik irub'an i kiristyano' irutz'uhkrisaj wach reh ruk'achariik eh rilwiik chi manlik wach chih jariik iruk'axkilal, je' rukab' taqe ju'jun chi q'orik inb'aan, atooB' ta ma' inwih'ik jino'q ruk'uhtb'aal oon rehtalil reh jino'q ookb'al. Chi re reh, rint'yoos reh ruuk' chu'nchel irub'an ruye'ariik ruq'orkiil, re' kiristyano' ne rub'an rub'aan i rutaq'ab'jiik rookb'aal eh ruhaq'wesjiik rookb'aal manlik wach, reh chi je' re' ne nb'aan i k'utjanik chi wachiil.

“Re' taqe chu'nchel chih wilik irub'an chi ma' k'axik taj reh jino'q ne ntoB'inik rureqariik reh chih iraaq ruq'orom k'uhtb'al. Je' wo' re, chu'nchel taqe chih jariik inilwik wach inkojarik ruuk' chu'nchel reh ookb'al” (Espejo, 1995:24). Ruuk' aj re' ruq'orkiil wili je' wili rub'ihnaal inye'arik reh ruq'orkiil taqe chih jariik wilik eh pan chih ruwii' noq inelik chaloq jino'q rub'aan k'utjanik chi wachiil, inq'orarik reh “re' chih wilik re' nab'al komoon q'orik”.

Re' aj re' ehtalil wilik reh nab'al komoon q'orik wilik pan k'utjanik chi wachiil reh chu'nchel q'ij

eh je' wo' re' iruk'uhtaaj chi re' i kiristyano' ehchamaj ruuk' i na'ojb'al-koojb'al, intijiiljik

kapeb'inik chi ma' eliiik ta kiwach, eh ruuk' taqe wili manlik wach ruuk' i rutzuhb'iil eh, je' wo' hoq, re' k'utjanik chi wachiil ilooj wach ruuk' chu'nchel chih jariik inilwik wach.

Je' rukab' chik q'oroos xa chi nik' wach, re' q'orik wilik reh rukamaj k'utjanik chi wachiil chi ki'ib' ch'ihtaal:

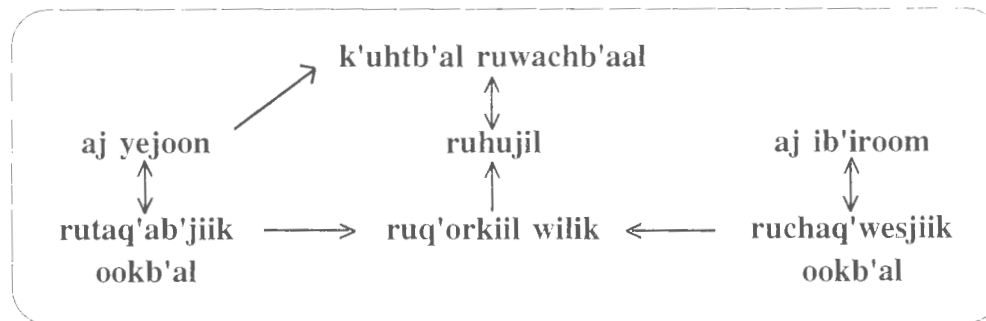
- k'utjanik chi wachiil chi chu'nchel q'ij,
- k'utjanik chi wachiil chi xa ilb'al wach.

Ne wo' nb'aan ruq'orarik reh chi re' qaq'orom chaloq chu paam i ch'uq wili chi re' rutaq'ab'jiik ookb'al eh ruchaq'wesjiik ookb'al wilik taqe reh

i k'utjanik chi wachiil chi chu'nchel q'ij, xa pan chih komonil eh ruuk' wo' qana'obj'al.

Yunaak, re' k'utjanik chi wachiil chi xa ilb'al wach na ruwih'iik reh ju'jun rajwaniik reh chi ne nwih'ik reh chi je' rukamanjiik k'utjanik chi wachiil reh komonil. Re' rub'uhriil wach i k'utjanik chi wachiil, re' q'orool iruyeew riib' chi je' aj yejon reh, re' rookb'al chu paam jino'q ruq'orkiil wilik reh jino'q huuj eh re' aj k'uluul reh re' k'ahchi' rib'iram.

Ayu' wo' hoq re' aj yejon huuj wilik naah re' ruchopariik naa re rutaq'ab'jiik ookb'al, eh re' aj ib'iroom reh, re' ruk'ulariik ookb'al.

†
Je' aj re' ne nqak'isinb'isaj rooq ruq'orkiil chi re'
rub'aan k'utjanik chi wachiil wilik reh chi ki'ib'
chi kiristyano' (aj q'orol, aj k'ulul) ne eloq wach
kiq'orb'al kikab'cheel chi eliiik wach chi rijij
"ki'ilwiik" (xa chih jariik eh nik' noq wilik i chih

jariik wili), ruum re' chi xa chih jariik ilwik chi
rutkeel ma' wilik taj, chu'nchel taqe wili yejamaj
wach ruuk' i qaq'orb'al (Schlieben -Lange,
1977:23).

rehtaal i q'orik inki'an chi riij eh chi naah taqe ju'jun ruq'orkiil inki'an tokoom.

Noq ne qohooj chi k'utaaj ruuk' jino'q, na qachihim wach i qaq'orb'al chi manlik, reh chi ruk'uhjtjik i qawii' chu wach ireh; noq wi la' jino'q inq'orik. wilik noq pech qohwih'ik oon ma' chih chi ma'xta choqik inb'aan. Chu'nchel taqe wili, re' taqe rookb'aal qachih wach, re' ruq'ahb'aniik xqakoj, re' nik' wach ruq'orariik xqa'an, eh chih chik, re' wili ruwachil wach pan komonil.

Re' "q'orik" eh re' "rilwiik taqe wach komonil re q'orik", insahchik wach ruwii' ruum re' ajwaal wach rukorb'esjiik ruwachil chi re' taqe rilwiik taqe wach komonil re q'orik ne nye'arik reh xa ma' reh taj q'orik ne rub'an jino'q, haa' la' wo' nik' wach i na'obj'aliil chi naah i kiq'orb'al wilik. Re' wili irutob'eej wach i kapeb'inik chi riij i q'orik, na'obj'al eh kapeb'b'al, re' aha' irusaqumaaj wach chi manlik chi ma'xta jino'q i ma' eliiik ta kiwach ruuk' i q'orik eh kuuk' taqe tokoom chik taq kapeb'al.

"Jenaj rojiik eloq wach nab'inik ko ak' re' rukanab'jiik taqee chu'nchel chih jariik inkan reh k'ulb'al wach ruq'orkiil komonil; re' nab'inik wili b'anooj chi riij taqe i rukamanjiik taqe chih wilik reh i wili. Chi poninaq chik wach chi wilik ruk'ihhaal ruwachik wilik reh k'uhb'al wach: chu'nchel taqe chih jariik ne nb'aan rilariik ruuk' naqwachiis, k'u'yisanik iib'. qooq qaq'ab', rilwiik chi rukorkiil i naq' qawach, rajaljiik jarub' qohq'orik, nik' wach ruq'ahb'aniik i qaq'orb'al, nik' wach ruq'orariik inb'aan eh ruch'u'qkiil wach q'orik re' inik'reesjik. Chi ju'junaal taqe wili ne nb'aan rukapeb'jiik chi manlik eh ne nch'aqarik chi runimaal wach oon nik' nimaal inokik wii'; chi ju'junaal i wili iruk'o'neej jenaj ruq'orkiil ma' eliiik ta kiwach pan komonil, atoob' ta re' wili kik'ulaam ta chik kiib' chi manlik" (Argyle, 1973:9).

Ajwaal wach runab'jiik chi re' rub'aan q'orik iruyeew rukorkiil xa re' rehtaal nik' wach ajwaal wach. Je' wo' hoq xa je' rub'aan chi kamanik eh chi ma' je' ta rukapeb'jiik (Malinowski, 1923).

Re' rub'aan q'orik inkamanik, wilik noq pech, re' rilwiik wach chih jariik irub'an jino'q kiristiano', ruuk' taqe ju'jun chi b'anoj ye'ooj k'utaaj chu wach k'ihaal, wilik noq pech inb'aan rokiik taqe rukapeb'al chi nim wach ruuk' taqe chih iraaq ruq'oroj keh taqe aj ib'iroom. Jenaj wo' chik xti ajwaal wach noq re' rukojariik b'anaj q'orik inkanab'jik wach oon inwuhktesjik wach taqe chih irub'an i komoon; eh je' wo' hoq wilik wo' rub'uhriil wach rub'aan k'utjanik re' inokik reh taqe kiristiano' reh chi ne nb'aan rureqariik chi rij chih jariik inajwaan ruq'orariik reh chi ne neht'aliniik chi k'ahchi' chi k'utaaj. Wilik wo' chik taqe ruk'ihaal rukojariik q'orik re' wili ne rub'an: re' q'orik noq inajwaan chih pahqaal, reh chi ruye'ariik suqkiil k'uxliis eh chih chik taqe jariik rub'uhriil wach.

Ruq'orariik chi manlik wach q'orik.

Re' ne nooj eloq wach ruuk' i wili re' chi re' q'orik xa ma' iresaj ta wach xa jenaj eh xa rutkeel rukamaj, xa re' rehtaal iruchih wach i

kiristiano' noq na rub'anam wach ruq'orkiil eh ruwii' nik' wach wilik wii', eh, ko na ruyub'jiik, wilik chik taqe ruq'orkiil na'obj'aliil wilik re b'anaj q'orik.

Je' aj re', yu'naak aj re' ne nooj eloq wach chi re' runimaal taqe wach i rub'anariik q'orik xa re' rehtaal i na'obj'aliil wilik, ne nquy'eej chi ma' eliiik ta kiwach ruuk' tokoom. Xqilow chik chi ju'jun chi na'obj'aliil wilik reh ruk'ihaal rilariik wach nik' wach rilarik inb'aan i taxaaj ak'al, re' rilwiik wach chih wilik, re' ruchihariik wach chih jariik wilik eh re' rusik'ariik wach rukorkiil i k'axkilal wiik. Ruuk' i wili ne nokik haa' i ruwachil ruk'ux i komoon. ruum chi ma' eliiik ta kiwach chi kinchelaal. Re' taqe chih jariik k'uluuj pan jino'q na'obj'aliil ma' k'uluuj ta tokoom. Re' q'orik, je' wo' hoq, iruchaq'weej i ruq'orkiil wili eh re' aj b'anal q'orik reht'al nik' wach eh jaruub' rub'anam.

Xti saqum wach rilariik noq ne nqil nik' wach rukorb'esjiik oon rilariik wach i qapeet qaq'orb'al aha' wilik q'ohq'orik wii'. Noq hoj majnik', inqil

i taxaaj ak'al, inqareq i qaq'orb'al eh qana'obj'al, inqil nik' wach eh jaruuj nq qaq'oriik nik' wach inqaaj. Inqareq i eht'aliniik na'obj'al re q'orik (nab'al wach rub'ehel rutz'ihb', ruq'ahb', eliiik wach ruq'orkiil, ruk'ulb'al wach, eh chih chik) reh rub'aan k'utjanik chi wachiil re ruq'oriik. Re' hoj wilkooj chu paam i tzuhb' wili eh qayeew ruwachil i qawii'.

Chu paam i L2 (rukab' q'orik), ma' nqatiiej ta wach taqe ruwachil wili ma' je' ta rukab' i pee qaq'orb'al L1, je' aj re', qohkamanik chu wach jino'q wachb'al eh qohruq'at reh chi ma' ne ta nqajil ikoq qiib' ruuk'. Je' aj re' re' ruq'orariik chi manlik wach q'orik na qaye'em ruwachil eh runab'iniik chi manlik aha' wilik qohq'ehb'ik wii'. Ne nqakoj ruk'ihhaal wach rilwiik aha' wilik ne nb'aan rukorb'esjiik wach eh ne nooj eloq wach aha' wilik xti wilik ruk'axkilal noq q'e' qohqab'qotik noq inqa'an ruq'orarik i peet qaq'orb'al.

Re' taqe aj q'orool q'orik re' reh hoj ehchaan reh xa re' rehtaal nik' wach rub'aan ruq'oriik na

qa'nam. Re' aj q'orol q'orik ne nkahnik i ruq'orb'al pan jino'q tehb'aal chi yohb'aal wach ruwachil.

Re' rukamanjiik.

Jenaj wo' chik ruwachil xti ajwaal wach re' q'orik re' wili jenaj kamanik, ruum re' wili iraaq rukowiil wachiil, eh ruuk' runab'jiik wach chi nim wach xa re' rehtaal nik' wach i rukamanjiik na rub'aan. Ruuk' irajwaaj ponik ayu' re' nqaaj qaq'orom chi re' b'anj q'orik ne rub'an chi aj nab'oom chi nimaal wach eh je' wo' hoq chi k'isiin wach, eh wilik wo' noq pech chi wilik kiq'orik chi holohik chu wach i tokoom.

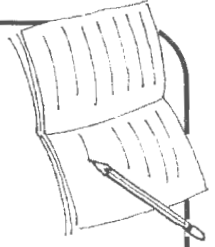
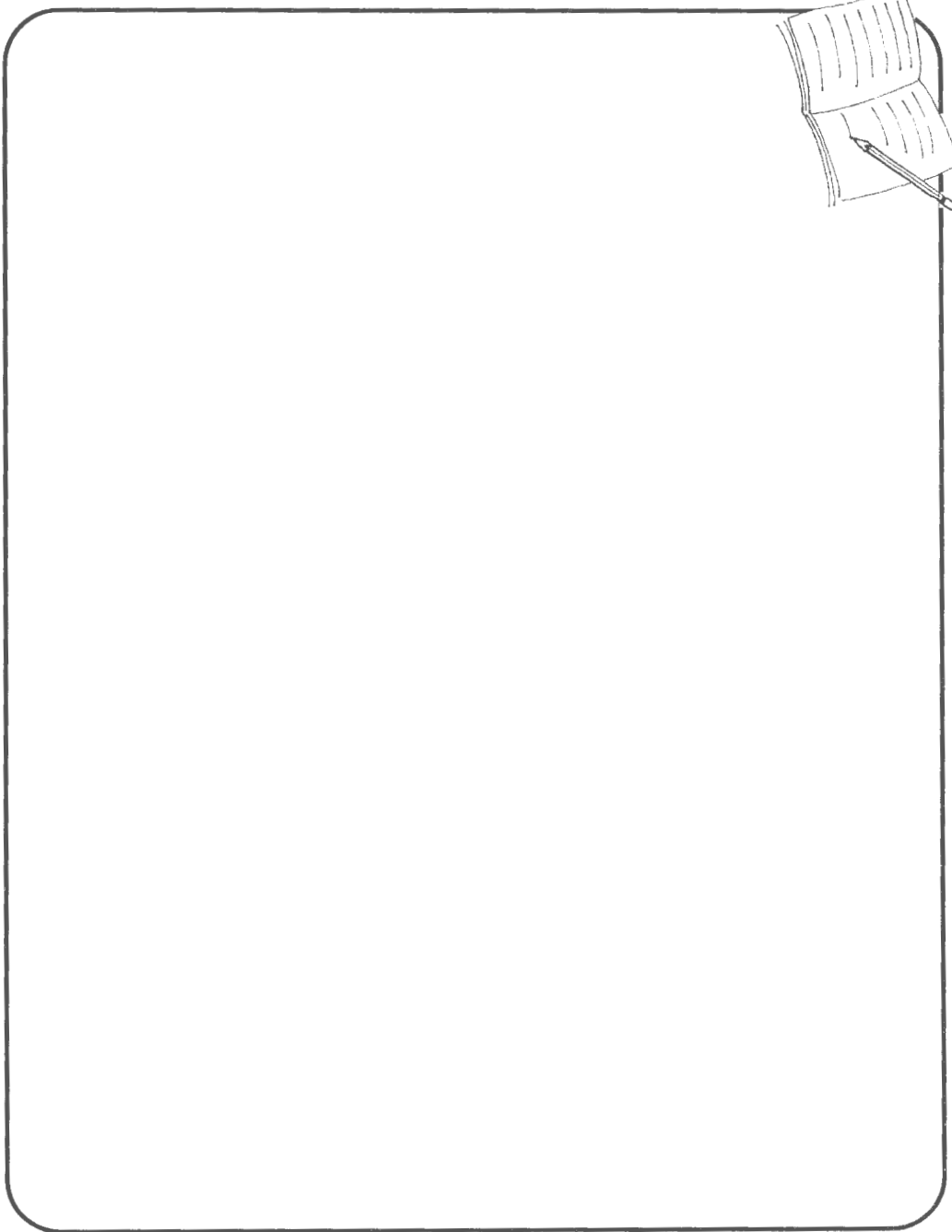
Xa re' la' rukamanjiik irukoj jino'q kiristyano' noq irub'an q'orik xa re' rehtaal nik' wach i ruq'orkiil iraaq rub'anam, re' wili xa re' rehtaal ne nkil reh, eh je' wo' hoq xa re' rehtaal nik' wach i kina'obj'al jino'q kiristyano' kuuk' taqe awach k'ahchi' rib'iriniik reh, re' wili jenaj kamanik (Hudson, 1982:118).

Runab'jiik riij tijinik.

Noq ne qa'an rojiik chu wach, ma'xta reet rukanab'jiik pe majnik' oq reh chi rilariik taqe nik' nimaal nab'inik reqooj chu paam i rutihk'iik rilariik i huuj wili. Ruuk' aj re' wili inqaaj qapahqaam aweh chi ne nakanaa' chi manlik wach chih jariik na rupahqaljiik aweh.

Cha'an wo' chik ruchaq'wesjiik wach i rookb'aal tijinik re ch'uq wili eh ne nquy'eej chi q'e nim wach awelb'aal ne na'an

1. Chak'uhtaaj aha' taqe wilik i rukamaj q'orik eh chayee' i ju'jun k'uhtb'al wach.
2. Chatz'aq wach jino'q ruq'orkiil chih ina'an pan ak'achariik chu'nchel q'iij eh chachih wach taqe ju'jun rukamaj q'orik. Re' wili ne rub'an chi ne nareq xa ho'oob' chu wach i waqchel wilik reh.
3. Noq akojom chik taqe ju'jun k'uhtb'al wach re rajalb'aal qilom, chak'uhtaaj chi kiju'junaal i re' re' inchalik re ruwach k'uxliis ruk'utjanik chi wachiil. Chatob'eej awiib' ruuk' awachb'aal atz'aqam.

hoq ruyejb'jiik wach i k'axkilal reh ruq'orariik pan ju'jun chi q'orik, re' wili ne rub'an xa re' rehtaal nik' wach inaajwanik wach.

Cha'an aj rilariik yu'naak aj re' nik' nimaal aweht'al paam chi rij i wili, ruuk' ruhaq'wesjiik taqe i pahqaal:

Runaab'jiik rij ookb'al.

1. Chak'uhtaaj aha' wilik ruq'orkiil manlik wach reh i na awilom wach.
 - () a) Chu'nchel taqe q'orik inkorb'eesjik xa re' rehtaal jino'q runahil re' iril wach i "kiristyano" ruuk' wilik reh raa' ri'sil.
 - b) Chu'nchel taqe q'orik wilik reh eliiik wach ruq'orkiil ruuk' tokoom q'orik. Xa ne nmanlojik wach ruuk' rusolk'b'esjiik pan jino'q q'orik.
 - c) Re' taqe ju'jun chi q'orik wilik ruq'orkiil chi rib'il riib' re' taqe ma' q'orooj ta pan taq tokoom q'orik, xa re' rehtaal wilik reh runa'obj'al jino'q komonil aj ehchoom reh i q'orik.

2. Pan qatinamiit Ixiim, noq wilik chi juninaq b'uhr wach chi qaq'orb'al, haa' wo' kaxlan chi', eh garifuna, wilik chik jenaj re'.
 - () d) Re' Xinkah.
 - e) Re' nawatl.
 - f) Re' lakandon.

3. Chak'uhtaaj i manlik wach ruq'orkiil re' ne nawil wach chi je' manlik.
- () g) Re' taqe rub'aan q'orik xa ma' wilik ta runimaniik wach. Re' wili nim chu wachi chih jariik wilik eh iruyeew runimaal wach reh jino'q q'orb'al.
- h) Re' rub'aan q'orik xa chi rutkeel ma'xta runimaal, re' la' runimaal wach iruyeew awach irukoj ruq'orariik.
- i) Re' q'orik re' wili je' jenaj k'anik' yejamaj wach ruuk' rub'anooj i kiristyano' re' rub'ihnaal rilwiik wach q'orik.
4. Noq inb'aan rajwaniik ruq'orariik jino'q kapeb'al, pan jino'q q'orik eh ma' inkan taj rehtesjiik wach nik' wach ruq'orariik na rub'aan, re' ma' q'e' ta inkamanik rehtesjiik wach re'.
- () j) Rukemeljiik jino'q ruq'oriik pan tokoom q'orik reh chi ne nye'arik rutz'aaq chi manlik wach.
- k) Rukojariik chih eht'alimaj pan q'orik wili reh chi ne ntz'uhkrik wach chih iraaq ruq'orariik.
- l) Rutz'uhkresjiik jino'q ak' laj q'orik reh chi ne nb'aan ruq'orariik i wili chi manlik.

- 8) Chak'uhtaaj i ruwii' aha' wili manlik wach cha wach.
- () u) Na rub'aan rukowtesjiik ruuk' chu'nchel taqe ruk'ihaal wilik reh chi je' re' pan jino'q tinamit ne nkireq chi rij chi kunchelaal eh ne kiq'orik xa jino'q chi q'orik.
- v) Ruuk' taqe ruk'ihaal chi q'orik wilik pan qatinamiit ma' nwuhktik ta wach i hoob' lajeeb' ajwaal wach.
- w) Re' ruwuhktiik wach jino'q tinamitaal na ruchaliik ruuk' i loch'ik k'upik chu wach taqe ju'jun b'uhr wach qawii' loq'il.
- 9) Re' ruwinqilal wilik reh re' ruksam wach i ruch'i'taal rukojariik chi manlik jino'q q'orik eh ruuk' wo' taqe b'anb'al tijinik pan taq tinamitaal, re' wili inokik chi yohb'aal wach ti'kiil re'.
- () x) Ki'eel cho tokoom.
- y) Xa najtir k'achareel taqe ayu'.
- z) Rukojariik taq'ab' tokoom.

Nik' wach xooj eloq wach wach? Ma'xta reet chi wi la' holohik. Cha'an rupajariik wach ruuk' taqe ruchaq'wesjiik wilik ayu':

1 (c), 2 (d), 3 (h), 4 (j), 5 (m), 6 (o),
7 (s), 8 (w), 9(z).

Yu'naak chasik' jarub' xawesaj:

- Wi la' wajxiqib' oon b'elejeeb' a ma'xta reet: Xti ma'xta reet achaq'wesjiik! Ruuk' jino'q rilariik wach xa re' yu' ne ti'ooj chi manlik wach runab'jiik i ruch'uqkiil na qilom.
- Wi waqib' oon wuquub': Ma'xta reet. Chakoj rehtaal chi xa ma' k'ih ta laj pahqaal, ma' q'e' ta wilik rukamaj. Chatik'aa' rukamanjiik wach chi korik i ch'uq wili chi je' re' ne nqatijej pan komonil.
- Wi ho'oob' oon kijib': Qajinaq wach achaq'wesjiik. Cha'an rutz'ihb'jiik, eh chatijej ju'jun ruq'orkiil inye'arik aweh chi je' re' ne ti'el pan korik.
- Wi ixib' oon jarub' chik: Re' achaq'wesjiik ma' manlik ta wach. Ne na'an atob'il chi chakoj rehtaal i rutijiinb'aal i ju'jun chi ch'uq. Chatz'ihb'aaj wo' taqe apahqaal eh cha'an ruk'utjiik rij ruuk' awaj tijoom eh kuuk' taqe awuch'ihil.

Rujaleeb' ch'uq

Re' q'orik eh re' rutahsiil wach

Re' wili jenaj ruq'orkiil re' na qa'nam k'utjanik chi rij xa majnik', ruum re' qilom taqe chaloq wach chi noq wilkooj chu paam chaloq i qanab'iniik. Ayu' aj re', ne nqa'an ruk'amariik chaloq paam chi re' i q'orik eh re' rub'aan q'orik re' wili kichopom kiib' chu wach i na'obj'al haa' kapeb'al ruuk' taqe wili ma' jaruuj ne ki'elik chi kiju'junaal.

Noq wiilk chik manlik wach wach ruhopariik kiib' ruuk' i q'orik, na'obj'al eh kapeb'al, ne nqa'an rukojarik wach ruq'orkiil ju'jun ruwii' re' elenaq chaloq ruuk' rutijiljiik i q'orik chi rij i na'obj'aliil haa' i kapeb'al. Chi nik' wach noq intamlojik chi wachiil i q'orik haa' na'obj'aliil? Mi xa elik ta wo' wach kikorbesjiik ruwachil, re' inilarik ruwii' i "kiristyano" re' wilik chi je'

wili. oon ma' intamlojik ta wo' hoq eh inelik wach xa chi nik' wach i rukorkiil wilik reh jino'q kiristyano' ruuk' taqe ju'jun kik'ihaal k'acharik aha' wilkeeb' wii' eh ruwachil ruwii' jahlinaq wach?

Ajwaal wach rukapeb'jiik xti ko nik' nimaal chih iraaq ruq'orom re' intamlojik wii' ruk'ihaal ruwachil. Re' xti ne nilarik wach re' jino'q q'orik ma'xta jino'q ru'qorkiil wo' chik pan tokoom q'orik. Re' wili ne rub'an reht'aljiik ruwachil rusolk'tesjiik ruhujil pan jino'q tokoom q'orik eh na'obj'al tokoom, ruum re' ju'jun chi q'orik wilik reh ruq'orkiil ma' elik ta kiwach ruuk' ju'jun chik chi q'orik oon kapeb'al, chih inilarik wach, molaab', eh chih chik jariik. Noq inajaawjik wach chih jariik iraaq b'anarik jino'q kapeb'al re'

ma'xta chu paam jino'q q'orik, ne nb'aan rub'anariik ki'ib' ruwachil: rukojarriik jino'q ak' laj ruq'orkiil chih ajwaal wach. oon ne wo' inb'aan rukojarriik taqe ju'jun chih jariik wilik reh pan ruq'orkiil wili atoob' ta nim wach. Xa re' inwih'ik ma' eliiik ta kiwach ruq'orkiil chu wach taqe q'orooj kuuk' taqe ju'jun chi kiristyano', (Hudson. 1985:95-97).

Ne qa'an rukanab'jiik, ne nb'aan rehtesjiik wach ruq'orkiil chi re' rutaarsiil wilik reh q'orik re' wili rub'uhriil wach k'uxliis reqooj ruuk' taqe ju'jun rajwaniik rukojarriik ju'jun chi q'orik. Re' rokiik ayu' inb'aan aj re' chi ruk'ihaal wach wilik reh.

Ruuk' taqe ruk'ihaal wach ruq'orariik ne nqa'an rilwiik wach rub'uhriil ruq'orb'al xa re' rehtaal chi ma' eliiik ta wach inq'orarik inb'aan, oon ruuk' rut'anab'jiik wach chi manlik ju'jun chi q'orik. Ju'jun chi ma' eliiik ta wach ruq'orkiil inelik chaloq wach ruuk' ma' t'anlik ta wach q'orik eh ayu' inyoj aj wach re', eh wilik wo' noq pech re' taqe ruq'ahb'aniik irujal wach ruq'oriik

chik jino'q q'orik. Re' xti ajwaal wach runab'jiik rutijiljiik re' rutaarsiil wilik reh i q'orik, ruuk' taqe wili ne nilarik wach i ma' eliiik ta wach ruq'orkiil inye'arik pan taq ju'jun rutaarsiil ruwachil.

Re' xti rookb'aal ne nilarik wach i rub'uhriil wach ruq'oriik jino'q q'orik xa re' rehtaal wo' aj q'orol reh. chi je' wili, ju'jun chi kiristyano' re' reh wilik reh reht'aljiik paam nik' wach ruq'orariik na rub'anam aha' k'acharinaq wii'. Re' taqe aj nab'oom re komoon q'orik kinab'eem riij chi nim wach eh yohb'aal wach k'ihaal ruq'orariik inb'aan reh jino'q q'orik, eh re' wili xa ta ruuk' jino' komoon ruuk' la' taqe ju'jun chi aj k'achareel mi nimaq kiwach, mi ma' nimaq kiwach, mi ixoq. k'ijool rijib' chik taqe. Ne nqakoj rehtaal ruuk' i ruq'orkiil wilik re qakojb'aal, ruuk' taqe ju'jun chi wach k'uxliis inokik chu wach i qana'obj'al eh je' wo' re', re' qaq orb'al, ruum wilik noq pech wi la' re' hoj ne qohk'utjanik ruuk' jino'q tokoom inchalik, xa re' yu' ne nqeht'alij ruum chi tokoom ruye'ariik ruq'oriik irub'an. Ma'xta wo' reet

ruq'orariik chi wilik wo' hoq ju'jun rilwiik wach nik' wach noq inwih'ik wo' rub'uhriil wach ruq'oriik jino'q q'orik, qaq'or ti chik re' ilb'al wachiis re ch'ihch' ilb'al re' wili ne rujot' i runa'obj'al i kiristyano' ruum chi tokoom chi ruq'orkiil ne rub'an i ruq'oriik (Naro, 1987). Re' tage rilwiik wach tage yeb'al k'utjanik ma' inkiyeew tage rajaawriik chi kinaah tage kiristyano' nik' naq wach inajawjik wach, (Hudson, 1982:82). Eh je' aj re', re' tage qilwiik pan qak'achariik inooj eloq wach chi ma' eliiik ta kiwach ruum re' iruyoj wach qakapeb'aal eh ma' jun'eht ta wach wilik noq pech i qaq'orb'al.

Re' aj re' aj q'orol q'orik re' reh iruchih wach nik' wach na ruq'orariik wii', xa re' rehtaal nik' wach aha' wilik wii'. Noq ne nye'arik jino'q k'utjanik chu wach k'ihaal chi kiristyano', qaq'or ti chik, ne ruchih wach ju'jun chi rookb'al q'orik reh chi ne neht'aaljik wach i runimaal wach reht'aliim.

Re' wo' kiristyano' wili, noq wilik ruuk' ruchoq'orom irukoj jinaj rookb'aal q'orik xa ma' nim ta wach, xa suq wach chi reh. Je' rukab' qilom, re' jino'q kiristyano' irajwaaj rokiik chu paam jino'q tzuhb oon tzuhb'aal reh chi ne ink'amarik ikoq kuuk'. Re' aj re' hoq wilik qeh ruchihariik wach ju'jun chi qaq'orb'al eh rutahsiil wach ruwii' noq wilik, re' wili re' qakamaniik wilik qeh chi q'e' holohik.

Ruuk' jino'q q'iij, jinaj ixoq irukoj ruk'ihaal wach ruq'orb'al reh ruq'orb'jiik tage rak'uun rixq'uun; eh noq ne nooj pa rukamaj re' "ruq'orb'al" ne rujal wach eh ne rukoj i ruq'orb'al re nim wach chi rukamaj. Noq ne nooj wa'aal ne rumol riib' ruuk' tage ruchq'orob' eh ne wo' rukoj wo' chik rutokoom wo' wach ruq'orb'al eh je' aj re' inb'aan. Re' ruwinqilal wili inooj aj eloq wach rukojariik ju'jun rub'aan ruq'orariik jino'q q'orik.

Rujunlaj ch'uq

Jenaj majnik' okik ruuk' i ruk'ihaal wach q'orik

K'amb'al riij k'ih wach q'orb'al.

Jenaj ruq'orkiil re' xti ajwaal wach re' wilik reh i runab'jiik riij q'orik re' ruk'ihaal wach q'orik. Chu wach ak'al, ne nqareq chi k'ihaal chi kiristyano' re' kiq'orik xa ma' jenaj ta wach chi q'orik. Jenaj ruq'orkiil wilik, xa' re' la' xa ma' ruum taq i ruk'ihaal wach q'orik wilik re' wili ma' ne ta nooj eloq wach runab'jiik riij taqe ruk'ihaal wach na'obj'al eh ruk'ihaal wach q'orik wilik.

Chu paam i ruk'ihaal wach tinamit ye'aab', wilik keh ju'jun chi kiristyano' re' peet kiq'orb'al ma' eliik ta kiwach. Je' wo' hoq, ma' chu'nchel ta wilik kinimaal wachiil eh rukamanb'aal: ju'jun chi q'orik "wilik runahsiil", eh re' taqe ju'jun chik taqe xa kiq'orb'al komoon oon tinamit.

Chi kuncheel taqe tinamit wilkeeb' wach ak'al ma' eliik ta kiwach kiq'orik eh kina'obj'aliil. Pan qatinamiit Ixiim, noq wilik chik i kaxlan chi', inq'orarik wo' i **garífuna oon karib'e, eh re' xinkah** eh juninaq chik chi qaq'orb'al maaya wilik. Re' kaxlan chi' re' wili runahsiil q'orik, eh re' chik taqe qeh hoj je' re' inkiq'or reh chi je' "reh taqe rilwiik wach tinamitaal" (*Constitución de la República, Artículo 143*). Ayu' aj re' ne nqa'an rilariik chi wilik chik yohb'aal wach tob'inaq chi riij ruum i Rilwiik wach i qawii' eh qaq'ab'il qeh hoj k'achareel, juch'imaj riij ruum i ajab'ees reh i tinamit eh haa' taqe aj pahch'ahn winaq naq chu paam i junlaj ruka'winaq re poh marzo re haab' 1966, reh chi ne nye'arik runahil taqe ju'jun chi qaq'orb'al maaya.

Re' rehtaal iruq'or i Siguán eh MacKey (1986) re' wili ruk'ihaal wach q'orik wilik xa re', wilik taqe k'isiin ma' eliik wach kiq'orik:

1. Runimtesjiik wach.

Noq jino'q tinamit inwuhktik wach eh inooj ruchop ruye'aab' chi nim wach eh iruk'am haa' ruq'orb'al, eh wilik noq pech inkuxik wach rukojarik (chi k'axkil ti'kiil oon xa chi suqwachiil) ruq'oriik pan taq ye'aab' inchoparik naah.

2. Rumolariik wach.

Ruuk' rumolariik wach ne ngareq chi riij re' rub'ehjii wach rumolariik chi nim wach re' inye'arik pan taq molaab' oon ruhujil manlik wach ruwii' wilik. Re' rumolariik wach wili jenaj runahil inq'orarik kuum taqe aj tzuhb'aal q'orol reh eh haa'

kina'obj'aliil re' inajawjik chi re' kiq'orb'al ne rub'an chi je' q'orik wilik runahsiil, rumolariik wach ne rub'an chi ne npajarik wach ruuk' i runimtesjiik wach ruq'orkiil jino'q q'orik. Re' rub'ehjiik wili re rumolariik wach wilik reh ruk'ihaal ruwachil:

Peet. Jenaj rumanab'jiik wach chi manlik re' ne najawjik reh rumolariik wach ruq'orkiil pa rub'ihnaal awach aj wilik naah reh.

Rukab'. Na ruwih'iik reh jenaj rumanlik wach ruwii'. Jenaj rilwiik wach chi manlik ruuk' rutinamitaal eh je' wo' ruuk' kiq'orb'al.

Roox. Re' jenaj chik rumanlik wach ruwii' re' ruchopariik naah chi ma' k'axik taj i choloj tijinik chu paam i runahsiil q'orik wili.

orb'al eh
pe nb'aan
|'aab' ma'
|' keh ne
taj eh ne

wach chih
|'ib' wach
|kinik chi

il wach

' reh jenaj
oob' ta xa

Chi re' ju'jun chi kiristyano', re' b'anooj pan qatinamiit Ixiim atoob' ta kiq'orik yohb'aal wach k'ihaal chi q'orik re' wili q'e' inqajik wach, re' wili ruuk' taqe na rukamanjiik wach, re' wili na rukanab'jiik rukojariik chi manlik wach i nahsiil q'orik. Wilik na pech inkikapaaj chi re' ma' q'e' ta rureqariik chi riij oon reht'aljiik paam i q'orik wili ma' nooj ta ruwuhktiik wach i qatinamiit.

Ayu' aj re' inchalik i ruchaq'wesjiik i k'axkilal wilik: Ne rub'an rukanab'jiik chi manlik wach jino'q tinamit, komoon, chi xa ma' ruq'ehtjiik ta jino'q chih wilik wii' jino'q, xa re' la' ne nb'aan ruloch'ik k'upik chi wachiil. Wi la' re' ruk'ulub'jiik i ruq'orkiil wili iruchop wo' chik riib' ruuk' ruq'orkiil tokoom, re' wili q'e' k'axik noq ne nb'aan ruye'ariik suqkiil holwachiil. Na rukanab'jiik chi manlik chi re' ruwuhktiik wach ju'jun chi tinamitaal ne nk'amaar reh xa re' rehtaal iruloch'ik k'upik chi naah jino'q na'obj'al-kapeb'al; ruum re' wilik tinamit nimaq wach ruuk' ruk'ihaal wach raj k'achareel k'ihaal wach

eh wilik wo' tinamitaal qajinaq wach ruuk' ruk'ihaal ruk'achareel xa jenaj wach. *Re' aj re' ruyejeb'ajiik jino'q tinamit na rub'aan ruuk' ruloch'ik k'upik taqe chu wach i ju'jun chi wii' loq'il.*

“Re' ruk'ihaal wachiil” re' wili ma' rutz'a'j ta k'isinoq i tzuhb'iil. Awach je' wili inkikapaaj, inkisaj chi re' “komonil re' wili jenaj ch'uq chi holonkiil, re' inye'arik reh eh inb'aan loch'ik k'upik ruuk' ruk'ihaal wach runa'obj'al i kiristyano' eh re' kiwii' noq ki'okik pan jino'q komonil manlik wach. Wi la' re' taqe ma' elilik ta kiwach ruq'orkiil wili insahchik wach, re' komonil ne rub'an chi je' ma' holohik ta kikapeb'aal” (García, 1979:187-184).

Re' taqe tzuhb'iil chi qawii' chi je' hoj tzuhb'il reh jino'q paat, komonil, tinamit, “re' wili xa najtir wo' wilik chaloq ruuk' i tinamitaal eh, ruuk' aj re' wili, wi la' ma' rutz'uhkresjiik jino'q tinamitaal ne rukoj wo' naq wach taqe ju'jun

ruq'ab'il wilik reh chi manlik” (Ramírez en García, 1979:184). Re' aj re' tinamitaal oon ruye'aab' k'uhb'aal wo' ne nqaq'or reh, ma' ne ta ruyeew jino'q rub'uhriil wach ruwuhktiik jino'q komonil chi ma' ne ta rutz'a'j taqe runa'obj'al kapeb'al chih wilik reh.

“Re' k'axkilal wilik ma' re' taj k'ihaal wachiil, xa re' la' re' rajwaniik rukuyariik eh ruloch'ik k'upik reh. Re' wiil na rub'aan rukamanjiik wach, xa ma' ruuk' taj i ruk'ihaal wachiil, ruuk' la' taqe ma' rukuyariik taj” (Polanco, 1992:22).

Rukab'laj ch'uq
Runimaal wach k'uxliis
(Ajpatz'ool wach eh ajkuyuul)

Xqa'an chik rilariik chi re' jino'q q'orik ne nk'achariik xa re' ajwaal wach chi re' jino'q rajwaniik taqe aj q'orol reh.

Yu'naak qohq'oroq chi riij ruuk' jino'q tz'uhb' ch aj q'orol reh, reht'al paam oon ma' chik ruq'orkiil, je' rukab' ne nqaq'or aj pitz'ool paam (*opresores*) eh re' inkikuy chi ne npatz'arik ruwachil, *peet tzuhb'iil*. Re' taqe kiristyano' re tzuhb'iil wili "qaq'or ti chik" re' rub'uhriil aj q'orool chi manlik, re' taqe aj q'orol re' manlik wach q'orik, re', atoob' ta xa ma' k'ih ta taqe kiq'orik reh. iniib'irjik eh inreqarik chi riij ruuk' ruk'ihhaal. Re' wili re' i q'orik inehteesjik pan taq ib'irb'al ch'ihch oon ilwach wachb'aal ch'ihch' pan chu'nchel ye'aab', eh re' wo' wilik ruhujil. Re' ja taqe re' kiristyano' re peet tzuhb'iil wilik re' ruk'ihhaal ruwachil: re'

keh aj naah reh jino'q komonil, k'ih ruhab'ul; wilik rutijiniik yohb'aal wach ninqaal eh wilik ruhoob' rulajeeb' eh inokik chu paam taqe na'obj'al eh chin inajawjik reh tinamit. Re' *peet tzuhb'iil* wili, ne wo' nb'aan ruq'orariik reh ranima.

Noq re' jino'q q'orik, re' taqe peet tzuhb'iil iruq'ab'uj taqe tokoom tzuhb' re', noq inokik chi wachiil, ne nye'arik reh chi je' *xa ma' eht'alimaj ta wach oon ye'amaj reje wulu*. Je' aj re' re' noq ne qohq'orik chi riij i "ajpatz'ool paam" eh "ajkuyuul".

Jino'q q'orik re' wili jenaj rub'aan k'utjanik chi wachiil tz'aqooj wach ruum taqe kiristyano' reh chi je' wili ne nye'arik reh ruq'orkiil chih jariik

inb'aan rilariik chi koorik, na'obj'aliil oon chih wilik reh chi wachiil.

Pan tokoom wo' chik ruq'orkiil ne nqa'an ruq'orariik jino'q rehtalil ruq'orkiil iruyeew ma' eliik ta kiwach ruq'ahb' no inkojarik: re' noq inkamanik i ehtalil, jino'q q'orik re' wili jenaj ruye'ariik ruwachil chih jariik ajwaal wach ruq'orariik, ruuk' jino'q chib'ih iruyeew ruq'orkiil chi rijj. Xa je' wo' re' inkapeb'jik chi re' rukamaj (ruyeew ruq'orkil chi rijj) noq inb'aan rutijiljiik rijj jino'q q'orik pan tiijb'al iib'.

Re' reht'aliniik ruq'orb'al jino'q komonil, je' rukab' taqe ju'jun chi na'obj'aliil, inkahnik chi wilik ruk'achariik eh k'utlik wach. Chu'nchel chi kiristyano' ne ril wi la' jino'q kiristyano' ma' re' ta jino'q ruchtzuhb'iil eh, wilik noq pech, inpitz'arik wach ruwii' oon inilarik chi je' jino'q rub'uhriil wach. Re' rukamaj q'orik wili, xa majnik' k'ughtamaj re rukamanjiik wach, ne rub'an chi ajwaal wach runab'iniik.

Re' ruq'atil paam, re' qaq'orom chik chaloq, ne nye'arik reh rilwiik i ju'jun tzuhb' chi aj q'orol re jino'q q'orik. Ruuk' taqe ju'jun rukamanjiik reh chih inik'eesjik, re' aj q'orol re q'orik wili reh jino'q q'ab' q'orik eht'alimaj wach ne rub'an, xa re' rehtaal nik' nimaal i runab'iniik ruq'oriik, rilwiik wach wi re' i kiristyano' awach k'ahchi' chi k'utaaj ruuk' mi re' oon ma' re' ta aj rutz'uhb'il: wi la' aj tokoom ye'aab'; wi la' inq'orik oon ma' chih xa re' rehtaal eht'alimaj wach; eh mi wilik reh ruch'ihtaal runa'obj'al eliik kiwach ruuk' i reh. Re' aj re' rukamaj i q'orik wili ne nye'arik reh chi je' reht'aljiik rijj.

Noq ne nb'aan rib'irjiik jino'q, ma' ajwaal ta wach chi ne ruq'or aha' inchalik xa re' la' ne neht'aaljik. chi je' nimaal wachiil, chi re' ruk'ihaal wach rutijiniik wilik reh i kiristyano' wili; wi k'ijool, wi k'ih ruhab'ul; eh pan chih komonil inchalik. Wilik wo' noq pech rilariik wi wilik oon ma' chih ruholohiik runa'obj'al re q'orik xa re' rehtaal nik' wach k'ahchi' chi q'orik.

Qaq'or ti chik, wi la' jino'q kiristyano' re' ma' nchol ta q'orik nik' wach i *peet tzuhb'iil* oon ranima, ne rupahqaaj chih ajwaal wach pan jino'q yeb'al q'orik re' wili wilik na pech noq ma' ne ta nye'arik reh. Re' wili wilik reh ruti'kiil ruk'axkiil chi naah. Re' wili aj re' ink'uhjtjik reh chih ajwaal wach rilwiik chi inik'reesjik reh ju'jun ruwii' q'orik. Re' runimaal wach rub'aan q'orik inelik chaloq ruuk' i ruye'ariik ruq'orkiil chi riij. Re' wili iraaq ruq'orom chi ruk'ihhaal wach ruq'orariik chi riij ruuk' rub'ihhaal xa jenaj. Qaq'or ti chik, re' rukaxlan chi' i Tinamitaal Ixiim inq'orarik "patojo", pan tinamit El Salvador "Cipote", eh México "chavo". Ayu' aj re' ne nilarik wach chi ineht'aaljik wach i eliik ruwachil rub'ihhaal: re' ruk'ihhaal rub'ihhaal ne nq'orarik reh jinaj chi q'orik. Ruuk' aj re' wili ma'xta reet rukojarik reh ruq'orariik chih jarik iraaq chi riij xa aha' wilik re wili.

Re' taqe juneht q'orik, je' wo' hoq, iruk'am chaloq ma' eliik ta wach inik'reesjik: awach inkikoj i wili ne nilarik wach aha' kichalik.

Re' aj re' peet tzuhb'iil oon ranima, iruk'ul taqe q'orik inkojarik kuuk' ju'jun tzuhb' "k'isiin ma' eliik kiwach", xa re' la' ma' ne ta ruk'ul kiwach taqe ju'jun ruq'orkiil wilik reh xa chu paam wo' ruye'aab' re' re'.

Re' taqe rehtalil q'orik. je' rukab' chik qilom chaloq, re' wili inimanik ruwachil: wilik keh ruye'ariik awach aj uuk' k'ahchi' ruq'orariik chi riij. Ruum aj re', jino'q q'orik xa chi rutkeel xa ma' ne ta nwih'ik reh runimaal wach oon ruq'eb'ariik; re' la' runimaal wach iruyeew awach irukoj ruq'orariik.

Ne wo' inb'aan ruq'orariik chi aha' inkan jino'q komonil re' inkikoj wach chi korik i runimaal wach kiq'orb'al re' wili ne nooj eloq wach chi holohik eh ne niimb'ik wach.

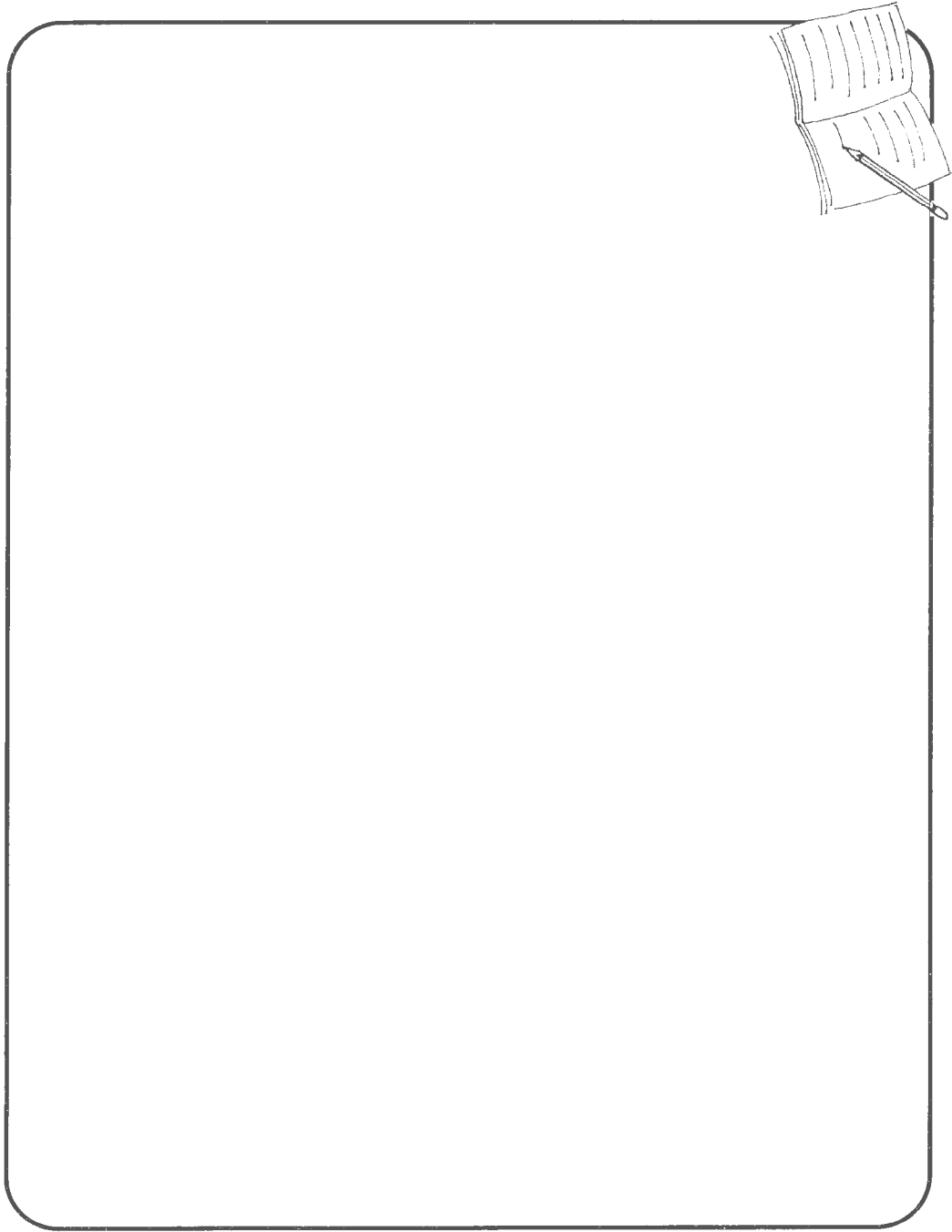
Re' q'orik re' wili je' jenaj k'anik yejamaj wach ruuk' taqe aj q'orol reh. Wi la' ne nye'arik jino'q ruq'orariik chi ma' re' taj, re' wo' taqe aj q'orol reh wilik keh ruyejeb'jiik wach (Ávila, 1993:25).

Runab'jiik riij tijinik.

Ne ti qayuq'eej reh chi ne naweht'aliij wach anab'iniik nik' nimaal areqem taqe ruuk' rukamanjiik. Reh aj re' wili ne na'an rub'aan chih jariik na rupahqaljiik aweh.

1. Cha'an wo' chik ruchaq'wesjiik wach i rookb'aal tijinik re ch'uq wili eh ne nquy'eej chi q'e nim wach awelb'aal ne na'an
2. Chayeew ruq'orkil: chih reet noq inq'orarik chi wilik rukowiil wach ruwii' ruuk' i q'orik haa' rutahsiil ruwachil? Nik' wach nik' noq ne nye'arik ruq'orkiil chi ma'xta reet i wili?
3. Chayeew jino'q ruwachil manlik wach re' iruq'or chi "re' taqe q'orik iruyeew chih iraaq ruq'orom ma' q'orooj taj pan tokoom q'orik".
4. Wilik taqe ju'jun chih wilik reh re' inokik taqe ruk'ihaal wach ruq'orkiil pan komoon jino'q q'orik. Chak'uhtaaj wach ixib' oq eh ne naq'or chih reet noq inb'aan rokiik i wili.

5. Re' ruk'ihaal wach q'orik re' wili jenaj rukorkiil ma' inponik ta chi wachiil re' inb'anarik chu wach tinamitaal chu'nchel ak'al. Re' taqe ruwachil ruk'ihaal wach, xa re' la' eht'alimaj. Chak'uhtaaj eh chayeew ruwachil i ju'jun ruq'orkiil.
6. Re' ruholonkiil wachil reh jino'q tinamit wilik ruk'ihaal wach q'orik na ruwih'iik reh ruk'ihaal wach ruwii'. Chak'uhtaaj aha' taqe wilik.
7. Chaq'or chih hujil inwih'ik reh i tinamitaal chi riij taqe tzuhb'iil qajinaq wach -chi runa'obj'aliil eh chi ruq'orb'al.
8. Chasaqumaaj wach: Mi wilik jino'q q'orik wilik rajaawriik chu wach jino'q tokoom? Chih reet? Chih iraaq ruq'orom chi wilik taqe aj q'orol q'orik aj patz'ool wach eh aj kuyuul?

Peet q'orik

Re' taqe ju'jun chi qaq'orb'al maaya wilik pan qatinamitaal Ixiim wilik reh rajaawriik chi je' q'orik qajinaq wach. Xa ma' ruum taj iruk'ihaal chi kiristyano' re' kiq'orik reh, xa ruum la' rajaawriik chi q'e' kiqahsam wach. Re' wili iraaq ruq'orom chi re' q'orik qajinaq wach (*minorizado*) iruk'uhtaaj chi je' ruwii komonil eh xa ma' ruum ta ruk'ihaal.

Noq kiye'em chik qeh ruwii' chi je' wili i qaq'orb'al maay ajwaal wach runimtesjiik wach i **rub'aan rukojarik** reh chi je' wili ne nelik i rukapeb'aal chi je' **qajinaq wach** eh chi je' wo' hoq ki'an ruq'orariik xa aha' pa' wilkeeb' wii' eh ma'xta ruq'or eh ma'xta la' reet chi korik.

Xa re' la', q'uun q'uun oon ma'xta ne nb'aan wi la' ma' qeht'aliim paam i wili. Nik' wach? Chi

qayejaam qiiib' ruuk' taqe ruwach k'uxliis re qaq'orb'al chi je' re' ne nwuhktik wach i rub'aan qaq'oriik. Re' ruwachil k'uxliis xti ajwaal wach eh xa re' wilik wo' taqe ju'jun chi kiristyano' inkiq'eb' i kik'ux wili. Wilik wo' taqe -chi ma' keht'aliim ta paam-, ne nkimol wach i kiq'oriik chi manlik wach chi ruq'ab'il q'orik chu wach i rukorkiil. Eh ruuk' taqe wili inwih'ik yohb'aal wach k'axkilal noq inajaawjik wach rumolariik chi manlik wach irub'an chik chi nooj qajoj wach oon rusahchiik wach. Ruum aj re' chu paam taqe rukuxiik ch'uq wili, ne qohokik chi runab'jiik chi manlik rureqariik chi riij.

Je' wo' hoq ne wo' inqeht'aliij taqe ju'jun chi wilik reh re' ki'okik chi ruk'o'nil wach chi je' **xa yohb'alil wach** oon je' wo' hoq re' rojiik eloq wach chi manlik i ki'ib' chi q'orik, re' taqe

yohb'aal wach pahqaal irub'an. Je' aj re', re' taqe oxchel chi ch'uq wili iruchop riib' ruuk' nab'al komoon q'orik eh iruk'uhtaaj qeh i rub'eeh re' manlik wach reh ruchopariik reht'aljiik taqe rutuut q'orb'al pan qatinamiit Ixiim.

Je' wo' na re' hat na aweht'aliim taqe ju'jun kapeb'al chi rijj taqe ruq'orkiil wili. Ruum aj re' ne tiqayuq'eej reh chi ne nakoj rehtaal anab'iniik ruuk' taqe ruchaq'wesjiik i pahqaal taqe aweh ayu'.

Runab'jiik rijj ookb'al.

Re' rub'anariik: Chu paam aj re' wili na areqem taqe panqaal re' taqe hat na a'nam ruchaq'wesjiik ruuk' taqe ju'jun ruq'orkiil q'orooj. Cha'an aj rukojarik aj re' i ruchaq'wesjiik pan k'isa pemech tz'ihb'.

1. Re' rub'aan rukojarik re' taqe.
 - () a) Ruuk' taqe ruwachil aha' inkojaarik jino'q q'orik.
 - b) Re' taqe rookb'al re' ne nb'aan ruq'orariik jino'q q'orik.
 - c) Re' taqe ruwachil aha' inkojarik ki'ib' oon ruk'ihaal ruq'ab' q'orik.

2. Chu paam taqe ruwach k'uxliis, chak'uhtaaj aha' wilik ne rukowb'isaj wach rukorkiil i ju'jun chi qaq'orb'al maaya.
- () d) Ma' rutz'ihb'jiik taj.
e) Rumolariik rajaawriik i q'ab' q'orik.
f) Rumolariik rajaawriik i q'orik.
3. Chak'uhtaaj i ruwachil re' cha wach i hat inokik chi ma' holohik taj re ruwuhktiik eh rojiik eloq wach chi manlik i tinamit je' rukab' i tinamit Ixiim.
- () g) Re' ruk'ihal q'orik.
h) Re' ma' ruk'ulub'jiik ta wach k'uxlis chi kiwach taqe aj k'achareel.
i) Re' ma' rukojarik ta tijinik pan kaxlan chi'.
4. Chasik' wach i wachil k'uxliis aha' ma' q'e' ta inkojarik i peet q'orik je' rukab' i qaq'orb'al.
- () j) Pan k'aayb'al.
k) Pan paat.
l) Pan taq rupaat T'yoos.

5. Re' taqe kapeb'al xti ma' ruq'or wo' chik korik oon inqakapaaj (re' rukorkiil oon tz'aqooj wach), ruuk' taqe tzuhb'iil re' inqayeew chi ma'xta kajawriik re' rub'ihnaal.

() m) Ma'xta holohik taj.

n) Xa t'olwachiil.

ñ) Ma' re' ta na'obj'al.

6. Chak'uhtaaj nik' wach noq inq'orarik i rub'aan rutamliik taqe ju'jun chi jariik kamanikaal xa chi q'orik chu paam jino'q rub'aan k'utaaj.

() o) Ruq'oriik.

p) Rub'aan q'orik.

q) Ye'oj ruq'orkiil.

7. Runimtesjiik wach rub'aan rukojarik taqe ju'jun chi qaq'orb'al maaya ajwaal wach ruum.
- () r) Chi je' wili ne nminjik keh taqe kaxlan winaq chi ne nkitijej.
- s) Chi ne ruchop naah i rokiik chi wachiil eh manlik wach chu wach jino'q komonil aha' ne nye'arik rutz'aaq loq'il i ju'jun tzuhb' chi k'achareel.
- t) Re' wili ma' k'axik ta noq ne nb'aan ruq'orariik eh ne nooj ruhe' riib' chi kiwach tokoom chi kiristyano'. Chi je' wili ne nwuhktik wach ruk'uxliis ruq'orariik.

Nik' wach xooj eloq wach wach? Atoob' ta jino'q k'isa nab'inik ma' nim ta rooq ajwaal wach rukojariik chih wilik reh chu paam i rukuxiik wach taqe ruq'orkiil wili. Cha'an rupajariik wach ruuk' taqe ruhaq'wesjiik wilik ayu':

1 (a), 2 (f), 3 (h), 4 (l), 5 (ñ), 6 (q), 7 (s).

Yu'naak chasik' jarub' xawesaj:

- Wi wuquub' a ma'xta reet: Xti ma'xta reet achaaq'wesjiik! Ruuk' jino'q rilariik wach xa re' yu' ne ti'ooj chi manlik wach runab'jiik i ruch'uqkiil na qilom.
- Wi waquub' oon ho'oob': Ma'xta reet, xa re' la' ne wo' naq irub'an chi ne naweht'aliij chi manlik. chawil wach chi korik i taqe ruch'uqkaal wili
- Wi kijib' oon ho'oob': Qajinaq wach achaaq'wesjiik. Ne nqapahqaaj aweh chi cha'an rilariik wach i wili chi q'un q'uun eh manlik wach taqe ch'uq wili.
- Wi ki'ib' oon jarub' chik: Re' achaaq'wesjiik ma' manlik ta wach. Ajwaal wach rilariik taqe ruhaq'wesjiik reh chi je' re' ne nareq rukorkiil achaaq'wesiniik eh aha' ma' re' ta ruwi' xa'an.

Re' rukamaj taqe roxlaj, rukajlaj eh ruho'lajuj chuq.

Aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukuxiik taqe wach i ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

- a) Rureqariik chi riij aha' wilik ajwaal wach runimtesjiik rub'aan rukorjaiik taqe ju'jun chi qaq'orb'al maaya pan qatinamiit.
- b) Chaq'or ruuk' akapeb'aal, re' ruwachil wilik keh i wach k'uxliis chi riij q'orik eh irukol rumol riij rutuut q'orik pan jino'q tinamit je' rukab' i tinamitaal Ixiim.
- c) Ruq'orariik, xa chi xaq'chi'iis oon ruuk' rutz'ihb', re' ma' rojiik ta eloq wach i ruwinqilal re' rub'ihnaal rukojb'aal q'orik.

Roxlaj ch'uq

Rub'aan rukojarik

Q'e' wo' pan qatinamiit chu wach taqe tinamitaal kaxlan q'orik tokoom, ruuk' taqe ruwii' rija'eel eh re' k'axkilal wilik chu paam reh taqe komoon na'obj'al, re' taqe qaq'orb'al kanamaj pa ri'sil i kaxlan q'orik.

Noq ne nb'aan ruq'oriik chi riij i rub'aan rukojarik, ne qohokik chi riij taqe ju'jun chih inkojarik reh q'orik. Re' runab'iniik riij i rub'aan rukojarik irutob'eej wach reht'aljiik chi manlik, chi rokb'aal yu'naak chi q'iiijchi wilik k'ihaal wach q'orik chu wach wo' jenaj chi ye'aab', re' wili inkananik re' ruk'achb'aal wo' hoq taqe aj q'orol reh.

Reh chi ne nb'aan ruchihariik wach i rub'aan rukojarik, ajwaal wach peet, rub'anariik

rureqariik chi riij jino'q tzuhb'aal re qawii' awach na qaq'oriik chi riij, reh chi je' wili ne nilarik wach nik' wach inilwik wach rukorkiil ruuk' i kiq'orb'al taqe aj q'orol reh. Chi je' wili, ne nqa'an rukanab'jiik ju'jun chi k'uhtb'al wach re rub'aan rukojarik xa manlik wach chu paam, ruk'ihaal tzuhb' chi qawii' loq'il wilik pan tinamitaal Ixiim:

- Na'obj'al: Re' wili na rukojarik haa' taqe mertomahiil je' rukab' i ikleesya katoolica eh je' wo' taqe aj ewanjeliko.
- Yakinik eh kamanik: re' wili inkojarik haa' k'aayb'al, kok' k'aay, k'ayb'al iq'oom, aha' kik'ayinik wii' tuskil, k'ichee' eh chih chik.
- Tijjinb'al iib'.
- Chih b'anojal.

- Re' taqe ninq'iij, chihoj wach ixq'uniil ye'aab' eh chih chik.

“Re' aj rub'aan rukojariik re' iruch'aq wo' riib', xa re' rehtaal iruq'or i Hymes (1976), chi je' yeb'al k'utaaj. Re' aj re' yeb'al k'utaaj inokik haa' rukojariik jino'q q'orik, xa re' la' wo' hoq inokik ju'jun rukamanjiik xa ma' xa chi chi'iis taj; je' rukab', jino'q qahsanik ha' re' wili je' jenaj yeb'al kutaaj. Rutahqaljiik wo' chik i Hymes, re' taqe yeb'al k'utaaj ne wo' inch'aqarik wo' chik chi yohb'aal wach yeb'al k'utaaj. Re' Hymes iril i rub'aan yeb'al k'utaaj chi je' wilik rutamliik ruuk' taqe chih jariik inb'aan ruuk' chi'iis chu paam jino'q yeb'al k'utaaj. je' rukab', re' ruso' i paare re' wili je' wo' ne nilarik wach chi je' yeb'al k'utaaj” (Saldivia, 1988).

Xa re' la' inkan pan qatinamiit Ixiim, re' taqe ju'jun chi qaq'orb'al maaya re' wili inkojarik chik yu'naak xa pan paat eh xa eht'alimaj chik wach,

eh rukanab'jiik i kaxlan q'orik chi rub'anariik chu'nchel chi ne rub'an rukojariik:

- tijinik -kaxlan q'orik;
- ilwik hoob' lajeeb' -kaxlan q'orik;
- b'anaj k'utaaj -kaxlan q'orik;
- pan paat (re' wili inwih'ik chi riij ti xa ruuk' chih jariik inb'aan pan paat noq wilik k'isinoq hi'lik reh chi ruq'orariik chih jariik xub'an jino'q yu'naak chi q'iij) -qorik maaya.

Re' tu' Herrera (1982:21) iruq'or chi re' rub'aan rukojariik qaq'orb'al k'ahchi' rusahchiik wach ruuk' taqe ju'jun chi b'iis kapeew, re' wili inkojarik chik wach i kaxlan q'orik chu wach i ju'jun chi qaq'orb'al eh re' wili ma' re' ta naq ajwaal wach.

Re' wili xti yohb'aal nimaal wach taqe rukamaj rumolariik ruwachil q'orik, rukanab'jiik chi manlik, eh chu'nchel taqe rub'ehjiik inb'aan re ak' laj q'orik reh chi je' re', rutob'jiik i rokiik chi

wachiil eh ruye'ariik ruk'achb'aal i taqe ju'jun
chi q'orik maaya.

Re' taqe q'orik ta rub'aan ruyejaniik wach reh
chi ne nokik pan ak' laj ruq'orkiil re' ruwih'iik
pan suqkiil holwachiil, pan molb'al k'uhb'aal eh

pan ta tokoom chik hujil chi je' re' ne nkahnik
wach chi manlik, re' noq re' taqe rub'aan
rukojariik ne nchoparik naah kuum taqe hoj reh
chi je' wili ne nquy'eej chi manlik wach eh wilik
rukorkiil ruq'orariik chi wachil eh ruye'ariik
ruloq'il tz'aaq pan qayejaal qaxilak.

Rukajlaj ch'uq

Wach k'uxliis re q'orik

Qatik'aa' ruq'orariik ruuk' xa chih jariik b'ehsamaj wach ruuk' rutob'iniik ruko'ljiik eh ruye'ariik chi wachiil jino'q q'orik, peet pe ta rub'anam rilariik *wach k'uxliis re q'orik* re' wilik keh taqe aj q'orol reh eh re' komonil chi kunchelaal.

Chu'nchel chi wach k'uxliis wili inreqarik chi riij chi rutob'jiik oon rukanab'jiik riij jino'q q'orb'al, eh re' wili xa tik'imaj reh, je' wo' hoq, re' wili irub'an ruuk' taqe ma' re' ta kamanikaal eh ma' re' ta na'obj'aliil na'obj'al eh q'orik. Atoob' ta qilom chik chaloq wach chu paam taqe chaloq i ch'uq chi chu'nchel q'orik wilik re' ruwinqilal chi eliiik kiwach chi kunchelaal, chi je' jino'q ruye'aab' chi manlik wach, eh re' wach k'uxliis wii chi tob'b'al reh oon q'eb'al reh re' wili irub'an

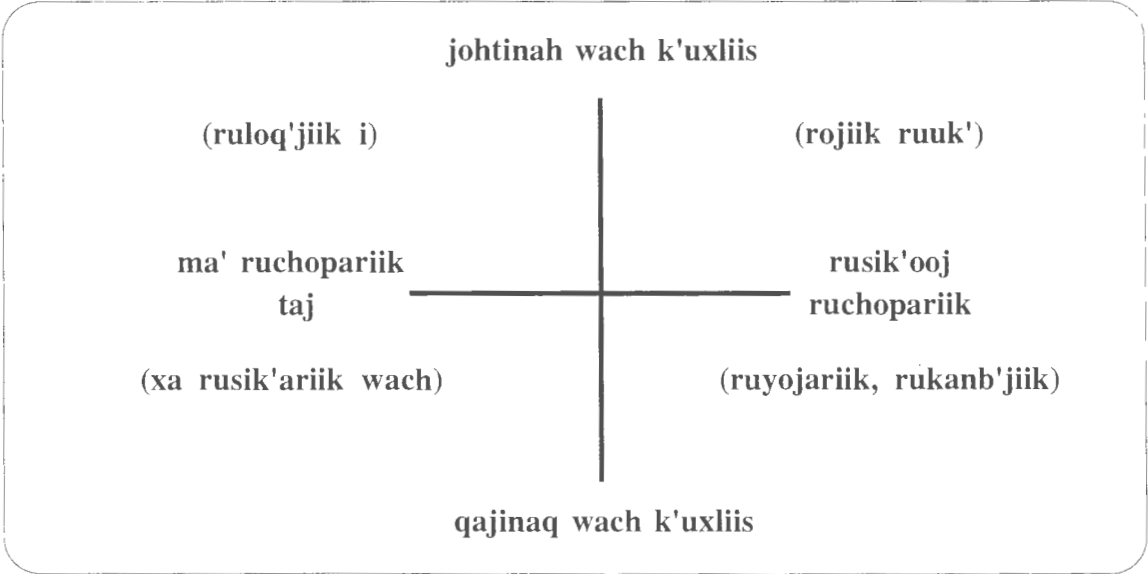
aj re' re' q'orik chi ma' eliiik ta kiwach ruuk' tokoom rajaawriik.

Reht'aljiik wach ruye'ab'il eh wach k'uxliis re aj q'orol reh chi riij i ruq'orb'al re' wili na ruye'ariik rilariik eh rutob'jiik eh ruye'ariik ruq'orkiil jino'q q'orik xa aha' wilik. Re' rojiik eloq wach i wili xa re' rehtaal i towooj, rureqariik chi riij eh holohik ruk'ux jino'q, eh re' wili ne rub'an chi ne nwuhktik wach k'uxliis chi riij i kiq'orb'al kuuk' eh chu wach taqe aj q'orol reh. Wi la' re' wach k'uxliis qajinaq wach, re' rub'aan rutob'jiik re' wili na rub'aan chi je' rilariik wach ruk'ux jino'q. Eh re' wili wi la' re' wach k'uxliis ma' ne ta nb'aan rureqariik ruwachil wi la' re' wo' taqe aj q'orol reh inkiq'eb' wach.

Wilik taqe ju'jun chih wilik reh ajwaal wach ruchopariik naah noq inb'aan q'orik chi riij i ruwachil k'uxliis chi riij q'orik eh re' taqe wili:

1. Re' wach k'uxliis re' wili jenaj kapeb'al rumolom riib' ruuk' chih jariik q'orooj oon b'anooj chi riij pan komoon oon wilik wii' komoon.
2. Re' wach k'uxliis inokik haa' re' taqe chih "irukapaaj jino'q", "chi riij", eh "nik' wach naq ne tiwih'ik" chu wach jino'q rukamaj wach k'uxliis.
3. Inqakoj ruk'axkilal chu'nchel chih jariik k'ahchi' qasacham i qeht'aliim.
4. Re' taqe k'axkilal re' wili kapeb'al xti ma' ruq'or wo' chik korik oon inqakapaaj, ruuk' taqe tzuhb'iil re' inqayeew chi ma'xta kajawriik re' rub'ihnaal.
5. Inwih'ik rukihhaal qanab'iniik chi kok' xilak chu wach taqe qana'obj'al kapeb'al aha' qohk'acharik wii', re' qawii', qanab'iniik eh nik' wach ruq'orariik inqa'an.
6. Choloj ruq'orariik ki'ib' oon ruk'ihaal wach q'orik re' wili jenaj rub'aan rucholiik chi manlik runa'obj'al eh iruchop naah ruk'ihaal rureqariik chi riij jino'q tinamitaal re' wilik chi k'ih wach ruq'orb'al: injohtik naah, re' wilik noq pech ruchopariik naah chih jariik wilik reh tokoom na'obj'aliil, wi la' wilik rokb'aal ruuk' runimaal nab'iniik, je' aj re' re' ruuk' taqe runimaal wach runab'iniik ne nb'aan reht'aljiik nik' wach i kik'achariik taqe tokoom laj kiristyano'.
7. Re' runimaal wach ruwuhktiik jino'q tinamit xa ma' ruum ta jino'q q'orik re' ne nb'aan ruk'utjiik chi riij, re' la' rilwiik chi kiwach pan komonil chi kib'il kiib' keh taqe aj patineel (Herrera, 1986).

8. Na qa'nam ruwih'iik pa rukorkiil reh chi ne nb'aan rureqariik chi riij nik' wach ma'xta reet ne nwih'ik jino'q ki'ib' chi q'orik, manlik wach eh ruq'orariik wo' chikorik, re' wili xa re' rehtaal ruuk' rutijiljiik chi manlik i peet q'orik.
9. Wi la' re' pa ruk'achariik i ha'lak'un ne rutijej i jino'q ruq'orb'al ma' re' ta reh rutuut rajaaw eh ma' ne ta wo' intoob'jik ruuk' i rupeet q'orik, re' ruwuhktiik wach re rub'anariik ruq'oriik chu paam i rupeet q'orik ne nqajik wach oon ne nkahnik chi ma'xta rupab'aal reh, reh rutijiik wo' i rukab' q'orik. Ruuk' aj re' wili, re' ruwach k'uxliis chi riij i rupeet q'orik re' wili qajinaq wach.
10. Re' rukamaj rutob'jiik rumolariik jino'q q'orik, wilik reh aj re', ruk'ulub'jiik wach ruuk' ruk'ux taqe rutzuhb'aal komonil awach kiq'orik wii'.
11. Re' taqe ki'ib' rupeet k'uxliis chi riij taqe ju'jun rukamaj i wach k'uxliis:

Ruho'lajuuj ch'uq *Rik'raniik i rukojb'aal q'orik*

Jenaj ruq'orkiil chi manlik wach ruq'orariik re' rik'ranik i rukojb'aal re' jino'q aj q'orol reh irik'raaj chi riij i rutzuhb'al komoon oon ruwii' eh, eh je' aj re', rojiik chi rilariik taqe ruk'ihaal wach ruq'ab'il.

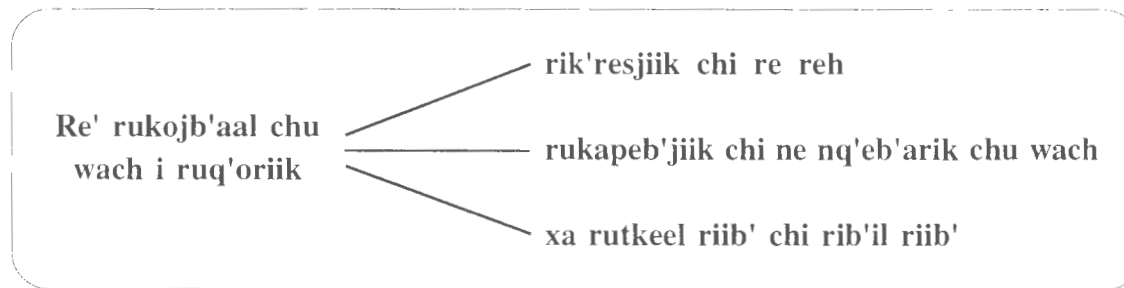
Qeht'aliim chi manlik chi re' rub'anojal pan qatinamiit Ixiim re' wili jenaj ruwinqilal ruq'ab' q'orik xti saqum wach. Ju'jun chi q'orik, (chu'nchel taqe qaq'orb'al maaya), kikan ruuk' ju'jun chi ruq'ab'il xa re' rehtaal aha' wilkeeb' wii'. Ayu' aj re' inilwik wach i ruwihqilal i rukojb'aal q'orik re' inelik chaloq chi yohb'aal wach ninqaal wach kikojb'aal chi kiwach taqe kiq'ab' q'orik eh xa ma' ruuk' ta taqe q'orik maaya qohq'orik chi riij.

Eh wilik noq pech, inwih'ik ruk'axkilal noq inb'aan rumolariik wach jino'q q'orik maaya, re' rukamaj i wili re' rusik'ariik jino'q taq'ab' manlik wach reh chi ne nkik'ulaa' taqe awach kiq'orik reh. Re' rukojb'aal wili ma' rutob'eej taj taqe rukamanjiik, ruum re' taqe aj q'orol re' ma' inkik'ulaa' taj chu'nchel chih irajwaaj ruq'orariik atoob' ta inkireq chi riij i wili.

Inilarik wo' hoq, je' rukab' ki'ib' oq chi kiristyano' ma' eliiik ta kiwach kikomonil, kika'jaah, wilik noq pech xa chi juntar b'eeh, noq ne nkik'ul kiib' ruchopariik jino'q ch'ihch', inki'an ruchopariik i kaxlan q'orik eh ma' re' taj i kiq'orb'al re' wilik keh chi kunchelaal, ruum re' ma' eliiik ta wach

ruq'ab'il kiq'orik. Re' taqe ki'ib' chi kiristyano' wili ne naq inkireq chi riij i kiq'orb'al, xa re' la'

re' rukojb'aal q'orik xa ruhop naah i kaxlan q'orik.

Wilik na pech re' rukojb'aal chi riij jino'q q'orik irureq na riib' ruuk' taqe chih wilik reh:

1. Rik'resjiik chi re reh: chi quncheel qeht'aliim wi la' inqaaj qaye'em qiiib' chu paam jino'q chih jariik na qakojom wach. Re' b'anojal wili wilik noq pech ma' rureq ta riib' i tzuhb'iil aha' naq wilik iraaq korb'esjik.

2. Rukapeb'jiik chi ne nq'eb'arik chu wach: wi la' re' aj q'orol reh jino'q tokoom ruq'ab'il q'orik, ne ruq'o'rej i jenaj re' reh ne rukapaaj chi ne nq'eb'arik chu wach i ruq'orb'al.

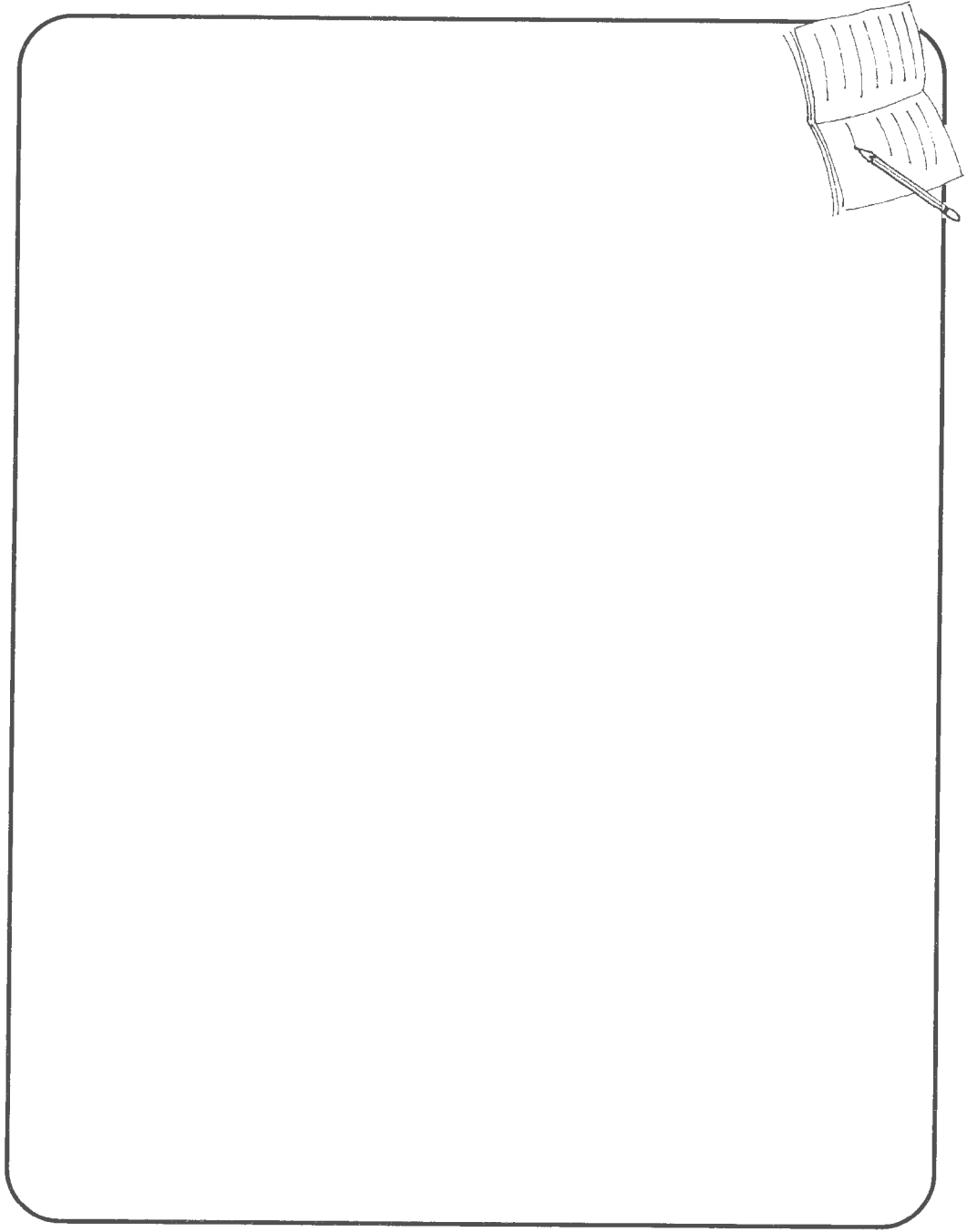
3. Xa rutkeel riib' chi rib'il riib'.

Runab'jiik riij tijinik.

Ma'xta reet rukanab'jiik pe majnik' oq reh chi rilariik taqe nik' nimaal nab'inik reqooj chu paam i rutihk'iik rilariik i huuj wili. Ruuk' aj re' wili inqaaj qapahqaam aweh chi ne nakanaa' chi manlik wach chih jariik na rupahqaljiik aweh.

1. Chih rukorkiil wilik reh noq ne nb'an runimtesjiik wach ruq'orkiil i rub'aan rukojarik taqe qaq'orb'al maaya?
2. Chaq'or ixib' oq rub'aan rukojarik re' ne niimb'ik naq wach ruq'orariik i qaq'orb'al.
3. Cha'an rutz'ihb'jiik ho'oob' oq wach k'uxliis re q'orik re' ma' nooj ta eloq wach rutob'iniik i qaq'orb'al maaya.
4. Chayejaa' wach ruq'orkiil i wach k'uxliis wili re' chi je' re' ne nb'aan rokik chi ma'xta reet i qaq'orb'al maaya.

5. Nik' wach noq ma' nooj ta eloq wach i rukanab'jiik chi manlik wach noq inokik i rukojb'aal re q'orik?
6. Chih b'anojal naq ne nwih'ik reh chi ne nooj eloq wach i ruk'uxliis jino'q kiristyano' reh chi je' wili ne nkanab'jik chi manlik wach eh ne nb'aan rub'ehjiik chi holohik i rutuut q'orik pan tinamit Ixiim?

Ju'jun chi q'orik

Was taq nuchaaq' wi la' re' hat ma' nareq ta taqe chi riij i tz'ihb'amaj ayu' ma'xta reet chi ne najuch' naah eh ne nakoj aha' wilik inakapaaj, ruum re' re' q'orik nukojom ayu' je' jun eht ruuk' taqe wilik chu paam taqe ju'jun chi ruch'uqkaal.

Alaqiis: Articulario.

Alaq'orik: Fonológico.

Chih iraaq ruq'orom: Sentido.

Eliik wach ruq'orkiil: Semántico.

Inwuhktik wach: Evolucionaria.

Manlik wach q'orik: Estándar.

Ma' t'anlik ta wach q'orik: Lengua pidgin.

Molaab' k'ihaal wach: Institución colectiva.

Najtir q'orik: Lengua clásica.

Nab'al komoon q'orik: Sociolingüística.

Q'ahb'aan: Acústico.

Q'orik ma' ruk'axkiil: Lengua criolla.

Q'orik ma'xta rukorkiil: Lenguas artificiales.

Raa' ri'sil: (Origen) estirpe.

Rehtalil pahb'al q'orik: Signo de puntuación.

Rehtalil nab'al q'orik: Signo lingüístico.

Re' raaj ruq'orom: Significado.

Re' ruwii' rub'anariik: Pragmático.

Rilwiik ruranxeliil: Dogmático.

Rilwiik wach rukorkiil: Constatación.

Rilwiik wach rutz'uhkriik: Cosmogónico.

Rookb'aal chi yejamaj wach: Código elaborado.

Rookb'aal chi rutamliik: Código restringido.

Rookb'aal: Códigos.

Rub'aan q'orik: Oraciones.

Rukamanjiik wach: Sistemática.

Rukanab'jiik chi manlik: Normalización.

Ruk'achb'aal: Vitalidad.

Ruk'o'nkiil wach: Dinámica.
Ruk'uh'tjiik wach: Prescriptiva.
Rumankiil wach: Componentes.
Rumolariik wach: Estandarización.
Runahil ruholonkiil riib': Autonomía.
Runaab'jiik riij q'orik: Lingüística.
Ruq'ahb' q'orik: Fonema.
Ruq'ahb' wilik reh: Fonética.
Ruq'oriik: Sonidos.
Rureqariik: Adquirir.
Rusaqumaal wach/ manlik wach: Explícita.
Rutaq'ab'/ xa re' ruwii': Normatividad.

Rutijiljiik chi riij ruq'ahb': Fonología.
Rutusariik wach: Sintáctico.
Rutuut q'orik: Lengua vernácula.
Rutz'uhkril wach: Creativa.
Ruwii' q'orik: Vocabulario.
Ruwii' rija'eel: Historicidad.
Tob'b'al wach q'orik: Morfema.
Xa jenaj wilik wii': Estática.
Xa nik' wach q'orik /xa nah q'orik: Franca.
Xa t'aqlik wach: Flexible.
Ye'aab' ilb'al q'orik: Geografía lingüística.

Li tasal hu x-ilmanje' xsa'

Ávila, R. (1983). **Alternativas en la formación permanente.** Microdocente y escuelas demostrativas. Santiago de Chile.

Ávila, V. (1983). **Consideraciones generales acerca de la creación del clima emocional en el aula para el aprendizaje personalizado.** Universidad de Talca.

Bernstein, B. (1971). **Class, Codes And Control: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language.** Londres: Routledge.

Bernstein, B. (1972). **Class, Codes And Control: Applied Studies Towards a Sociology of Language.** Londres: Routledge.

Cristal, D. (1988). **Diccionario de lingüística y fonética.** Río de Janeiro: Jorge Zahar Editor.

Ferguson, Ch. (1966). "National sociolinguistic profiles formulas" en **Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference.** The Hague: Mouton, p. 309-324.

Fishman, J. (1988). **Sociología del Lenguaje**. Madrid: Cátedra.

García Alcaniz, E. (1979). **La estructura de la fluidez verbal y sus relaciones en la extroversión**. Pamplona. Ponencia del VI Congreso Nacional de Psicología.

García, J. (1979). **Los Derechos Humanos en Santo Tomás de Aquino**. Pamplona: Universidad de Navarra.

Herrera, G. (1983). "Algunas ideas para la planificación del desarrollo lingüístico nacional", en **Revista Estudios Sociales**, p. 27 y 28. Guatemala: Universidad Rafael Landívar.

Hudson, R. H. (1981). **La sociolingüística**. Barcelona: Anagrama.

López H. (1989). **Sociolingüística**. Madrid: Gredos.

Saldivia, M. (1988). **Ámbitos del uso del kaqchikel y castellano en Santo Domingo Xenacoj, Sacatepéquez**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar. Tesis de licenciatura en Letras y Filosofía.

Polanco Barrera, M. A. (1992). **Lengua y Sociedad.** Colección Cultura y Escuela, Serie Manuales. Guatemala: Universidad Rafael Landívar-PRODIPMA.

Siguán, M. (1979). **Lenguaje y Clase Social.** Madrid: Artigrafía, S. A.

Schlieben - Lange, B. (1977). **Iniciación a la sociolingüística.** Madrid: Editorial Gredos.

Lic. Gabriel Medrano Valenzuela
Rector

Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General

Dr. Charles Joseph Beirne, SJ.
Vicerrector Académico